DIPLOMA IN SANSKRIT
Paper - IV (Part - A)

BHAGAVADGEETHA

CHAPTER - 12

Directorate of Distance Education
Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha
Tirupati - 517 501(A.P.)

UNIT-I
श्रीमद्भगवद्गीता-द्वादशोऽध्यायः

संरचना

१.०. परिचयः
१.१. लक्ष्याणि
१.२.श्रीमद्भगवद्गीता -परिचयः
१.२.१.श्रीमद्भगवद्गीता-नेपथ्यम्
१.२.२.श्रीमद्भगवद्गीता -सङ्ग्रहस्वरूपम्
१.२.३.श्रीमद्भगवद्गीता-द्वादशोऽध्यायः(विषयसङ्क्षेपः)
१.२.४.श्रीमद्भगवद्गीता-वैशिष्ट्यम्
१.३.उपसंहारः
१.४.अभ्यासः

१.०. परिचयः

प्राणिषु उत्तमः मानवः। तस्य सौकर्यवन्तं शरीरम्, विवेचनाय बुद्धिः, सुख,दुःखानुभवाय मनः, भावाविष्करणाय व्यक्ता भाषा, एते मानवस्य उत्तमत्वं प्रकटयन्ति। मानवः एतान् च सद्विनियोगं कुर्यात् । एषा च साधनसम्पत्तिः मनवस्य सहजतया सङ्कलिता एव । एतेषां स्थितिमात्रेण उपयोगः नैव सम्पादितो भवति। साधनद्वारा एते क्रियाशीलकाः(Activate)करणीयाः। एतेषां क्रियाशीलकतासम्पादनाय च बुद्धिकुशलतायाः अपि अपेक्षा अस्ति। बुद्धे वा ,मनसः वा सा कुशलता मानवेन प्रयत्नपूर्वकं सम्पादनीया एव भवति। बुद्धे कुशलतासम्पादनाय ज्ञानसम्पत्तिः आवश्यकी। प्रकृते तत् ज्ञानसम्पत्तिसाधकतया जनोद्धरणायैव भगवद्गीता अवतरिता।

१.१. लक्ष्याणि

मानवस्य जीवनं त्रिधा भवति। भौतिकं जीवनम्, आध्यात्मिकं जीवनम् , दैविकं जीवनं चेति। त्रिष्वपि जीवनेषु मानवस्य त्रिकरणशुद्धि अपेक्षिता। अवगाहनापरता आवश्यकी। क्रियाशीलकता अधिगन्तव्या। पवित्रजीवनम् आवश्यकम्। सहनशीलता अभ्यसनीया। तत्परता साधनीया । एतान् एव साधनोपायान् कथयन्ति। एते च

स्थूलतः चत्वारः सन्ति। ते च क्रमे -१) कर्मयोगः, २)ज्ञानयोगः, ३)राजविद्याराजगुह्ययोगः,४) भक्तियोगश्च तत्र भगवद्गीतायां द्वादशोध्यायः भक्तियोगं बोधयति। भगवति मनसः स्थापनस्य क्रमशः शिक्षणं उद्दिष्टम्। एतत् पाठ्यांशस्य अध्ययनेन -

- श्रीमद्भगवद्गीतायाः नेपथ्यम् अवगन्तुं प्रभवति।
- चतुरः साधनमार्गान् उद्दिश्य भाषितुं समर्थो भवति।
- श्रीमद्भगवद्गीतायाः विषयसङ्ग्रहं लिखितुं समर्थो भवति।
- श्रीमद्भगवद्गीतायाः वैशिष्ट्यं पठितुं समर्थो भवति।

१.२ श्रीमद्भगवद्गीता - परिचयः

१.२.१.श्रीमद्भगवद्गीता-नेपथ्यम्

श्रीमद्भगवद्गीता श्रीमन्महाभारते अन्तर्गतः कश्चन अस्वतन्त्रः भागः। अतः श्रीमद्भगवद्गीतायाः अपि रचयिता व्यासमहर्षिः एव भवति। महाभारते मुख्यतमः घट्टः श्रीमद्भगवद्गीता। युद्धक्षेत्रे अर्जुनः, आत्मीयाः एव हन्तव्याः सञ्जाताः, इति विषादम् एति। परमदैन्येन बन्धून् हन्तुम् न इच्छति। क्षात्रं धर्मं विस्मृत्य कर्तव्यविमुखो भवति। सशरं चापं विसृजति । विषीदन् रथोपस्थः उपविशति। एवं विषादम् आप्तम् अर्जुनं भगवान् श्रीकृष्णः पुनः कर्तव्योपदेशव्याजेन गीताशास्त्रं बोधयति।

सर्वोपनिषदो गावः, दोग्धा गोपालनन्दनः।
पार्थो वत्सः, सुधीर्भोक्ता , दुग्धं गीतामृतं महत्।।

श्रीकृष्णः गोपालः, उपनिषदः गावः, अर्जुनः वत्सः, पिपासकाः सुधियः ,गीतामृतं च पयः। श्रीकृष्णः गोपालः, अर्जुनं वत्सं कृत्वा, उपनिषद्गोभ्यः गीतामृतं दोग्धि। बुद्धिमन्तः तत् गीतामृतं आस्वादयन्तु" इति गीताशास्त्रविदः श्रीमद्भगवद्गीतां उपनिषत्सारं प्रशंसन्ति। अत्र च कर्मयोगः ,ज्ञानयोगः, राजविद्या राजगुह्य योगः,भक्तियोगः इति चत्वारः साधनमार्गाः बोधिताः। फलानपेक्षया कर्मणः आचरणम् एव "निष्कामकर्मयोगः" इति गीताशास्त्रं प्रबोधयति।

सर्वोऽपि स्वस्य धर्मम् अवश्यम् आचरेत्। सत्कर्मानुष्ठानपरः दुर्गतिं न आप्नोति। अनन्यभक्त्या भजमानानां योगक्षेमम् अवश्यं भगवान् एव वहति। यः भगवन्तं शरणम् एति सः पापेभ्यः विमुक्तः भवति। शोकातीत स्थितिं च आप्नोति। एवमात्मकाः

विश्वजनीनसिद्धान्ताः बहवः भगवद्गीतायां वर्तन्ते। अत एव अयं गीताग्रन्थः दशदिशः प्रसिद्धः।

१.२.२.श्रीमद्भगवद्गीता-सङ्ग्रहस्वरूपम्;

भीष्मपर्वे (२५)पञ्चविंशतितमाध्यायतः (४२)द्विचत्वारिंशत्तमाध्यायं यावत् (१८)अष्टादशाध्यायानां समुदायः श्रीमद्भगवद्गीतारूपेण प्रख्यातः। श्रीमद् भगवद्गीतायां (७००) सप्तशतं श्लोकाः सन्ति। अध्यायानां विषयाणां च नाममात्रं परिचयः अत्र दीयते।

श्रीमद्भगवद्गीतायाम् **अध्यायाः;**	**तत्र च विषयः**	**श्लोकसंख्या**
१.प्रथमोऽध्यायः	अर्जुनविषादयोगः	४७ श्लोकाः
२.द्वितीयोऽध्यायः	सांख्ययोगः	७२ श्लोकाः
३.तृतीयोऽध्यायः	कर्मयोगः	४३ श्लोकाः
४.चतुर्थोऽध्यायः	ज्ञानयोगः	४२ श्लोकाः
५.पञ्चमोऽध्यायः	कर्मसंन्यासयोगः	२९ श्लोकाः
६.षष्ठोऽध्यायः	आत्मसंयमयोगः	४७ श्लोकाः
७.सप्तमोऽध्यायः	ज्ञानविज्ञानयोगः	३० श्लोकाः
८.अष्टमोऽध्यायः	अक्षरपरब्रह्मयोगः	२८ श्लोकाः
९.नवमोऽध्यायः	राजविद्याराजगुह्ययोगः	३४ श्लोकाः
१०.दशमोऽध्यायः	विभूतियोगः	४२ श्लोकाः
११.एकादशोऽध्यायः	विश्वरूपसन्दर्शनयोगः	५५ श्लोकाः
१२.द्वादशोऽध्यायः	भक्तियोगः	२० श्लोकाः
१३.त्रयोदशोऽध्यायः	क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगः	३४ श्लोकाः
१४.चतुर्दशोऽध्यायः	गुणत्रयविभागयोगः	२७ श्लोकाः
१५.पञ्चदशोऽध्यायः	पुरुषोत्तमप्राप्तियोगः	२० श्लोकाः
१६.षोडशोऽध्यायः	दैवासुरसंपद्विभागयोगः	२४ श्लोकाः
१७.सप्तदशोऽध्यायः	श्रद्धात्रयविभागयोगः	२८ श्लोकाः
१८.अष्टादशोऽध्यायः	मोक्षसंन्यासयोगः	७८ श्लोकाः

कस्मिंश्चित् महाग्रन्थे अन्तर्भागतया स्थितस्सन्नपि श्रीमद्भगवद्गीताभागः स्वतन्त्रग्रन्थः इव असमानकीर्तिं प्रतिष्ठां च आप्तः। अस्माकं प्राचीनामताचार्याः

गीतायाः प्राशस्त्यमवगम्यैव, तां प्रस्थानत्रये अन्यतमत्वेन योजिताः। विषयप्रामुख्यम् अनुसृत्य भगवद्गीतायाः बहूनि व्याख्यानानि रचितानि सन्ति। न केवलं भारतीयभाषास्वेव, अपि तु अनेकासु प्रपञ्चभाषासु अस्याः अनुवादाः सञ्जाताः। न केवलं हैन्दवैः एव,किन्तु सर्वैः पठनीयः सार्वजनीनः ग्रन्थराजः अयं गीताग्रन्थः।

१.२.३.श्रीमद्भगवद्गीता-द्वादशोऽध्यायः(विषयसङ्क्षेपः);

भगवान् श्रीकृष्णः विश्वरूपसन्दर्शनयोगे यावत् विश्वम् आत्मनः शरीरतया प्रदर्शयति । अर्जुनश्च भगवतः विश्वरूपं दृष्ट्वा भयमाप्नोति। जीविनां मरणधर्मं प्रति अवगाहनापरो भवति। अखिलं ब्रम्हाण्डं भगवतः सङ्कल्पेन प्रचलतीति, तत्र च,सः आत्मानम् अत्यल्पं च मनुते। भगवति भक्ति अमिता भवति। अखिलं ब्रम्हाण्डं यदि शरीरं तर्हि, एतदखिलब्रम्हाण्डशरीरस्य धारी कः? अखिलस्य ब्रम्हाण्डस्य प्रवर्तिनी शक्तिः का? ब्रम्हाण्डस्य प्रवर्तनाय कियत् ज्ञानम् आवश्यकं भवेत् ? इति भ्रान्तस्सन् आश्चर्यचकितो भवति।

भगवतः आकारसेवनं(साकारोपासनम्) उचिता भक्तिः ? अथवा भगवतः शक्तेः ज्ञानस्य, अक्षरस्वरूपस्य च नाम भगवतः तत्तवस्य आराधनम् (निराकारोपासनम्) उचिता भक्तिः वा ? तयोः (साकार-निराकारोपासनयोः) उत्तमं किम् ? इति जिज्ञासितो भवति।

भगवान् च साकारोपासनं युक्ततमम् इति निराकारोपासनमार्गेणापि भगवान् प्राप्तुं शक्यः,परं देहाभिमानिनां निराकारोपासनमार्गः प्रयासकरः,किञ्च साकार-निराकारोपासनोपायान् अतीत्य भगवति मनसः बुद्धेः निवेशनम्, तदनुष्ठाने असमर्थस्य अभ्यासमार्गसूचनम्,तत्राप्यसमर्थस्य भगवतः कर्मसु भागस्वीकरणम्,तत्रापि विफलस्य सर्वकर्मफलत्यागः इत्येतान् मार्गान् सूचितवान्। सद्गुणसम्पन्नः,सामजिकः,स्नेहशीली, द्वन्द्वातीतःअरिषड्वर्गाणां विजेता ,नित्यसमतोषी भगवतः प्रीतिपात्रः। भगवतः निस्सृतं धर्म्यामृतं श्रद्धया ये पर्युपासते ते भगवतः अतीवप्रियाः :-

१.साकार- निराकारोपासनयोः उत्तमत्वस्य प्रकटनम्।
२.भगवतः साक्षात्काराय साकार- निराकारोपासन मार्गातीतया उपयान्तराणाम् संसूचनम्।
३.भगवतः साक्षात्कारमाप्तवतः पुरुषस्य लक्षणाणि च इति विषयत्रयम् अत्र प्रधानतया वर्णितम्।

१.२.४.श्रीमद्भगवद्गीता-वैशिष्ट्यम्

श्रीमद्भगवद्गीता उत्तमः सार्वजनिकः ग्रन्थः। मनवजातिसमुद्धरणाय अनेन सदृशः ग्रन्थः न भूतः, न भविष्यतिच। मनवस्य वैयक्तिकम्, सामाजिकम्, भौतिकम्, बौद्धिकम्, मानसिकम्, आध्यात्मिकं च जीवनपथं निर्दिशति। **श्रीमद्भगवद्गीता** एकं महत्वपूर्णं मनस्तत्त्वशास्त्रम्, शास्त्रीयपद्धत्या मनसः कालुष्यं निवारयति। भगवद्गीता एकं बुद्धिनिर्वहणाशास्त्रम् (Mind Management Science),बुद्धेः भ्रमम् अपाकरोति। यथार्थबुद्धिम् अनुगृह्णाति। प्रभाव पूर्णं सामाजिकं शास्त्रम्, मानवानां स्वस्ववृत्तिषु आदरणम् आचरणम् आराधनं च वर्धयति। भगवद्गीता च एकं तत्त्वशास्त्रम्, जगद्व्याप्तं ब्रह्मतत्त्वं बोधयति। भगवद्गीता मानवताशास्त्रम्, मानवस्य अभ्युदयाय मार्गं दर्शयति। एवं प्रभवपूर्णः अयं ग्रन्थः विश्वजनीनविषयान् बोधयति। मानवसययमनसः प्रवृत्तिं भिन्नभिन्नकोणेषु वेश्लेषयति। मानवं क्रियाशालिनं करोति। मनवं व्यवसायिनं करोति। अन्ततः तं दिव्यगुणसम्पन्नं करोति।

१.३.उपसंहारः

एवम् अत्र श्रीमद्भगवद्गीता-नेपथ्यम्, श्रीमद्भगवद्गीता -स्वरूपम्, श्रीमद्भगवद्गीता- द्वादशोऽध्यायस्य विषयसङ्क्षेपः, श्रीमद्भगवद्गीतायाः वैशिष्ट्यम् इत्येते विषयाः श्रीमद्भगवद्गीता परिचयः इति नाम्ना अत्र प्रस्तुताः।

१.४.अभ्यासः

१ श्रीमद्भगवद्गीतायाः रचयिता कः ?

२.श्रीमद्भगवद्गीतायां कः कम् कुत्र उपदिशति ?

३.साधनोपायाः(साधनमार्गाः) कति ? के च ते?

UNIT- II
उपासनम् - तद्गतद्वैविध्यम्

संरचना

२.०.परिचयः
२.१.लक्ष्याणि
२.२.उपासनम् - तद्गतद्वैविध्यम्
    २.२.१.सगुण - निर्गुणोपासनसम्बन्धिप्रश्नकरणम्
    २.२.२.सगुणोपासकानां युक्ततमत्वम्
    २.२.३.निर्गुण-निराकारोपासनम्
    २.२.४.निर्गुणोपासने क्लेशाधिक्यस्य प्रतिपादनम्
    २.२.५.सगुणोपासनस्य प्राप्यम् प्रयोजनम् च
२.३.उपसंहारः
२.४.अभ्यासः

२.०.परिचयः

उपासनम् -तद्गतद्वैविध्यम् इत्ययं पाठ्यांशः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशोऽध्याये प्रथमश्लोकतः आरभ्य सप्तमश्लोकपर्यन्तं सप्तश्लोकेषु प्रवृत्तः। पूर्वत्र तत्र तत्र गीतायां भगवान् तावत् साकारेण -निराकारेण च मार्गेण परब्रह्मणः उपासनं प्रस्तौति। तत्र उभयोरप्यनयोः मार्गयोः युक्ततमतां प्रति अर्जुनस्य सन्देहः जायते । तदेतत् सन्दर्भं पुरस्कृत्य उपासनयोः युक्ततमत्वप्रतिपादनाय प्रधानतया उद्दिष्टः अयं पाठ्यांशः।

२.१.लक्ष्याणि

प्राणिषु मानवः श्रेष्ठतमः। सः बुद्धिजीवः, विवेकसम्पन्नश्च। सः स्वस्य विवेकबुद्ध्यैव इतरान् अतिशेते। साधनमार्गम् अनुतिष्ठति। आत्मानम् अवगच्छति। पुरुषार्थान् साधयति। आत्मानम् अवगत्य पुरुषार्थसाधनाय प्रयत्नमेव उपासनं भवति। तत्र च साधकगतयोग्तानुसारेण उपासने अपि द्वैविध्यम् जातम्। यत्र आत्मा वा परब्रह्मा वा भगवान् वा आकारम्, गुणान् च अतीत्य सर्वव्यापकतया ध्यानयोग्यो भवति तत्र तत् उपासनं निराकारोपासनं भवति । यत्र आत्मा वा परब्रह्मा वा भगवान् वा,

आकारम्, गुणान् च आपाद्य अर्चनामूर्तिरूपेण परिमितिषु ध्यानयोग्यो भवति तत्र तत् उपासनं साकारोपासनं भवति । उभयोरप्युपासनयोः, आत्मानः अवगमनं प्रति, आलोचनागतव्यत्यासम् एव कारणम्। स च व्यत्यासः अत्र पाठ्यांशे बोध्यते। एतत् पाठ्यांशस्य अध्ययनेन-

- अर्जुनस्य सन्देहस्वरूपम् अवगन्तुं प्रभवति।
- साकारोपासनस्य उत्तमत्वं भाषितुं पारयति।
- निराकारोपासनस्य स्वरूपं पठितुं समर्थो भवति।
- निराकारोपासने देहाभिमानिनां क्लेशस्य आधिक्यं प्रति लिखितुं शक्नोति।

२.२.उपासनम् - तद्गतद्वैविध्यम्

२.२.१.सगुण - निर्गुणोपासनसम्बन्धिप्रश्नकरणम्

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ।। १ ।।

श्लोकपरिचयः-अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषयपरतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः, किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः-सगुणोपासनं वर्णितम्,निर्गुणोपासनं च वर्णितम्,तयोः किमुपासकाः श्रेष्ठतमाः ? इति जिज्ञासुः सन् अर्जुनः विषयम् इमं श्रीकृष्णं पृच्छति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः वर्तते।

पदविभागः - एवम्, सततयुक्ताः, ये, भक्ताः, त्वाम्, पर्युपासते। ये, च, अपि, अक्षरम्, अव्यक्तम्, तेषाम्, के, योगवित्तमाः।।

अन्वयक्रमः - एवम्, त्वाम्, सततयुक्ताः, ये भक्ताः, च, ये, अक्षरम्, अव्यक्तम्, अपि, पर्युपासते, तेषाम्, योगवित्तमाः, के, (सन्ति)।

प्रतिपदार्थः - एवम् = पूर्वं प्रतिपादितरीत्या अनन्यभक्त्या; त्वाम् = भगवन्तं भवन्तं श्रीकृष्णम् ; सततयुक्ताः, सतत = निरन्तरम्, युक्ताः = भजनध्यानादिभिः पूजयन्तः ,ये भक्ताः = ये उपासकाः; च = अपि च ; ये (भक्ताः) = ये उपासकाः; अक्षरम् = नाशरहितम्; व्यक्तम् = निराकारम् ;पर्युपासते = एकाग्रचित्ताः सन्तः भजन्ते ,तेषाम् = सगुण-निर्गुणोपासकानाम् मध्ये , योगवित्तमा = श्रेष्ठाः योगज्ञानवन्तः; के(सन्ति) = के भवन्ति;

श्लोकभावः - इतः पूर्वं एकाशोध्यायः, विश्वरूपसन्दर्शनयोगः। एतावत्पर्यन्तं श्रीकृष्णः यथावकाशं सगुणोपासनं निर्गुणोपासनं च च वर्णितवान्,विवृतवान् च। तत्र अर्जुनस्य जिज्ञासा जाता। तस्य इमां जिज्ञासां"भगवन्! श्रीकृष्ण! भवद्भिः कुत्रचित् सगुणोपासनं समर्थितम्। अपरत्र कुत्रचित् निर्गुणोपासनं अभिवर्णितम्। केचित् अनन्यप्रेम्णा भजनध्यानादिभिः परमेश्वरस्य तव सगुणरूपं दृढविश्वासेन उपासन्ते,ते सगुणोपासकाः भवन्ति। अपरे केचित् सर्वव्यापकस्य अव्यक्तस्य परमेश्वरस्य तव निर्गुणरूपम् अर्चयन्ति, ते निर्गुणोपासकाः भवन्ति। एतौ द्वावप्युपासकौ तत्र तत्र त्वत्समर्थितमार्गावेव अनुसृतौ। तयोः श्रेष्ठतमः उपासकः कः ? 'इति अर्जुनः श्रीकृष्णं पृच्छति।

व्याकरणांशाः -पर्युपासते; परि+ उपासते (इ + उ = य्) यणादेशसन्धिः।
चापि; च+अपि (अ + अ = आ) सवर्णदीर्घसन्धिः ।
अप्यक्षरम्;अपि+ अक्षरम् (इ+अ = य्) यणादेशसन्धिः ।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१.'ये भक्तास्त्वां पर्युपासते' अत्र 'त्वाम्' इत्यनेन बोध्यं किम् ?

२.'तेषां के योगवित्तमाः.'अत्र 'तेषाम्'इति पदं कान् सम्बन्धयति ?

२.२.२.सगुणोपासकानां युक्ततमत्वम्

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेताः ते मे युक्ततमा मताः ।। २ ।।

श्लोकपरिचयः–अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषयपरतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः -सगुण-निर्गुणोपासनयोः मध्ये सगुणोपासनम् अपि युक्ततमम् इति श्रीकृष्णः अर्जुनम् उत्तरयति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः वर्तते।

पदविभागः- मयि, आवेश्य, मनः, ये, माम्, नित्ययुक्ताः, उपासते। श्रद्धया, परया, उपेताः, ते, मे, युक्ततमाः, मताः।।

अन्वयक्रमः- ये, मयि, मनः, आवेश्य, नित्ययुक्ताः, ये, परया, श्रद्धया, उपेताः, माम्, उपासते, ते, मे, युक्ततमाः, मताः।

प्रतिपदार्थः -ये = उपासनशीलाः ;मयि = भगवति श्रीकृष्णे ; मनः = चित्तम् ; आवेश्य = निक्षिप्य, संलग्नं कृत्वा; नित्ययुक्ताः, नित्य = निरन्तरम्; युक्ताः = भजनध्यानादिभिः अर्चयन्तः; परया = महत्या; श्रद्धया = भक्त्या ; उपेताः = सहितास्सन्तः; माम् = सगुणस्वरूपं मां श्रीकृष्णम् ; उपासते = पूजयन्ति; ते = तादृशाः सगुण-साकारोपासकाः; मे = भगवतः श्रीकृष्णस्य ; युक्ततमाः = योगिषु अत्यन्तम् उत्तमाः; मताः = भाविताः।

श्लोकभावः- एवम् अर्जुनस्य प्रश्नं श्रुत्वा ,श्रीकृष्णः एवम् 'अर्जुन! त्वदुक्तरीत्या केचित् , तेषां मनः बुद्धिं च मयि निवेशयन्ति। तेषां वेदेषु,शास्त्रेषु, महतां वाक्येषु, च विश्वसनीयता अधिका। सैव श्रद्धा भवति। श्रद्धया सततं भजनध्यानादिभिः माम् एव आराधयन्ति। माम् एव शरणं यान्ति । तादृशाः सगुणोपासकाः भवन्ति। ते मम योगिष्वपि अत्युत्तमत्वेन अभिमताः' इति उत्तरं ददाति। अर्थात् सगुणोपासनम् अपि श्रेष्ठम्, सगुणोपासकः अपि श्रेष्ठतमः इति अर्जुनस्य समाधनम् आगतम् इति भावनीयम् ।

व्याकरणांशाः-

सन्धयः मय्यावेश्य ; मयि + आवेश्य (इ+आ=य्) यणादेशसन्धिः।

परयोपेताः ; परया + उपेताः (आ+उ=ओ) गुणसन्धिः।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१. श्रद्धा नाम का ?

२. 'ते मे युक्ततमाः,मताः 'अत्र 'ते ' पदं कं सम्बन्धयति?

३. अत्र 'मे ' पदं कं सम्बन्धयति?

२.२.३.निर्गुण-निराकारोपासनम्

ये त्वक्षरमनिर्देश्यम् अव्यक्तं पर्युपासते।
सर्वत्रगमचिन्त्यम् च कूटस्थमचलं ध्रुवम्।।३।।

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः।।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः।।४।।

श्लोकपरिचयः- अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषयपरतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः-निर्गुणोपासनस्य स्वरूपम्-स्वभावञ्च श्रीकृष्णः अर्जुनाय विवृणोति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः वर्तते।

पदविभागः - ये, तु, अक्षरम्, अनिर्देश्यम्, अव्यक्तम्, पर्युपासते। सर्वत्रगम्, अचिन्त्यम्, च, कूटस्थम्, अचलम्, ध्रुवम्।।

संनियम्य, इन्द्रियग्रामम्, सर्वत्र, समबुद्धयः। ते, प्राप्नुवन्ति, माम्, एव, सर्वभूतहिते, रताः।।

अन्वयक्रमः - ये,तु, इन्द्रियग्रामम्, संन्नियम्य, अचिन्त्यम्, सर्वत्रगम्, अनिर्देश्यम्, च, कूटस्थम्, ध्रुवम्, अचलम्, अव्यक्तम्, अक्षरम्, पर्युपासते, सर्वभूतहितेरताः, सर्वत्र-समबुद्धयः, ते, माम्, एव, प्राप्नुवन्ति, ।

प्रतिपदार्थः- ये = उपासकाः ये भक्ताः; तु = मात्रम्;इन्द्रियग्रामम् ,इन्द्रिय = त्वक्-चक्षुष्-श्रोत्र-जिह्वा-घ्राणात्मकानां पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणाम्; ग्रामम् = समुदायम्; सन्नियम्य = वशीकृत्य; अचिन्त्यम् = विचारणाय बुद्धेः अगोचरम्; सर्वत्रगम् = सर्वव्यापिनम् ; अनिर्देश्यम् = निर्देष्टुम् अशक्यम्;च = अपि च; कूटस्थम् = परिणामरहितं, निर्विकारम्; ध्रुवम् = स्थिरम्; अचलम् = निश्चलम्; अव्यक्तम् = निराकारम्; अक्षरम् = नाशरहितम्,शाश्वतम्,परब्रह्माणम्; पर्युपासते = एकाग्रेण उपासनं कुर्वन्ति ; ते = तादृशाः उपासकाः; सर्वभूतहिते, सर्व = समस्तानाम्; भूत = प्राणिनाम्; हिते = श्रेयसि ; रताः = आसक्ताः; सर्वत्र = सर्वप्राणिषु; समबुद्धयः,सम = समान ; बुद्धयः = बुद्धिशीलाः सन्तः माम् = भगवन्तम् माम्; एव = केवलम् ; प्राप्नुवन्ति = लभन्ते;

श्लोकभावः - प्रसङ्गवशात् अत्र च पद्ये भगवतः निर्गुण-निराकारब्रह्मणः स्वरूपम्, निराकारब्रह्मणः उपासनम्, निराकारब्रह्मणः उपासकानां प्राप्यं च अभिवर्णितम्। तथा हि-निर्गुणब्रह्मणः स्वरूपम्; अत्र च उपासनक्रमे भगवतः निर्दिष्टः आकारः न विद्यते। अत्र च भगवान् यत्किञ्चिदापादयितुम् अपि अशक्यः। एवम् अयम् आकार रहितः (निराकारः) गुणरहितश्च (निर्गणः) भवति। आकाश इव सर्वत्र व्यापनशीलः। किञ्च युक्त्या विचारणाय अयं बुद्धेः अगोचरः। वचसा स्वरूपं स्वभावं विधानं च निर्वक्तुम् च अशक्यः,अनिर्वचनीयः। सः यत्किमपि विकारं न सहते। सर्वदा एकात्मनैव विद्यते। अयं स्थिरः,नित्यः शाश्वतिकः,चलनरहितः,अव्यक्तरूपः, अव्यक्तस्वभावः, अव्यक्त विधानश्च। एवम् अयम् अव्यक्तश्च जातः। नाशरहितश्च इत्येवं निर्गुणब्रह्मणः स्वरूपम् अभिवर्णितम्।

निराकारब्रह्मणः उपासनम्; इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थविषयेभ्यः निवर्तयेत्। इन्द्रियाणि च वशं कुर्यात्। सर्वत्र समान बुद्धिं साधयेत् । एकात्मकतादृष्टिः अभ्यसनीया भवेत्। मनश्च एकाग्रं कुर्यात्। तदा सच्चिदानन्दघनशीलिनं सर्वत्र भावयन् निराकारब्रह्माणम् उपासीत इत्येवं निर्गुणब्रह्मणः उपासनम् अभिवर्णितम्।

निर्गुणब्रह्मणः उपासकस्य प्राप्यम्;निर्गुणोपासकाश्च अपि सर्वत्र समानबुद्धिं सम्पादयन्ति खलु। तया बुद्ध्या सर्वेषु भूतेषु आत्मनः चैतन्यं अनुपश्यति। आत्मवत् सर्वभूतेषु प्रवर्तते। एवं सर्वेषां भूतानां हितैषी भवति। तथा तेषां हिते आसक्ताः सन्तः भगवतः साक्षात्कारम् अधिगच्छन्ति। भगवतः सायुज्यं प्राप्नुवन्ति इत्येवं निर्गुणब्रह्मणः उपासकस्य प्राप्यमपि अभिवर्णितम्।

व्याकरकणांशाः-सन्धयः सन्नियम्येन्द्रियग्रामम्; सन्नियम्य + इन्द्रियग्रामम् (अ + इ = ए) गुणसन्धिः।

ये त्वक्षरम् ; ये तु,+ अक्षरम्(उ + अ = व्) यणादेशसन्धिः।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१.इन्द्रियग्रामः कः ?

२.' ते प्राप्नुवन्ति माम् एव ' अत्र 'माम् ' पदं कं सम्बन्धयति?

२.२.४.निर्गुणोपासने क्लेशाधिक्यस्य प्रतिपादनम्

क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ।। ५।।

श्लोकपरिचयः—अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषयपरतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः -देहाभिमानिनां निर्गुणोपासनं कष्टसाध्यम् इति भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रबोधयति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये भक्तियोगे वर्तते।

पदविभागः - क्लेशः, अधिकतरः, तेषाम्, अव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता, हि, गतिः, दुःखम्, देहवद्भिः, अवाप्यते ।।

अन्वयक्रमः - अव्यक्तासक्तचेतसाम्,तेषाम्, क्लेशः, अधिकतरः हि, देहवद्भिः, अव्यक्ता,गतिः, दुःखम्, अवाप्यते।

प्रतिपदार्थः - अव्यक्तासक्तचेतसाम्, अव्यक्त = निराकारब्रह्मणि ; आसक्त = संलग्न ; चेतसाम् = चित्तानाम् ;तेषाम् = निर्गुण-निराकारोपासकानाम् ; क्लेशः = (साधने) प्रयासः; अधिकतरः = महत्तरः (विद्यते) ; हि = यस्मात् कारणात् ; देहवद्भिः = (शरीरधारिभिः) देहाभिमानिभिः ; अव्यक्ता = निराकारब्रह्मोपासना (याः); गतिः = अवगतिः; दुःखम् = कष्टम्; अवाप्यते = प्राप्यते।

श्लोकभावः- मानवाः देहधारिणः। जगति मानवाः देहसंरक्षणमेव सर्वस्वं मन्यन्ते। नाम देहः,देहगतानि इन्द्रियाणि, तदर्थविषयसङ्ग्रहणे एव देहधारिभिः मनसः बुद्धेश्च शक्तिः उपयुज्यते। शरीरसुखमेव जीवनसुखं भावयन्ति। एवम् एते देहाभिमानिनः जाताः। निराकारोपासनक्रमे तावत् भगवान् अव्यक्तरूपः,सर्वव्यापी च। मनः संलग्नं कृत्वा इन्द्रियाणि वशीकृत्य निराकारब्रह्माणं (भगवन्तम्)उपासीत। ते एव अव्यक्ते ब्रह्मणि संसक्तचेतसः निराकारोपासकाः। तदु- पासनापद्धत्यवगमनं, शरीरे शरीरसुखेषु च वीतरागिणामेव साध्यम्। मानवाश्च प्रकृत्या देहा-भिमानिनः। एवं देहाभिमानिनां निराकारब्रह्मणः उपासनम् अधिकं क्लेशं जनयति। सामान्यतः निराकारस्य ब्रह्मणः उपासनापेक्षया साकारस्य ब्रह्मणः उपासनमेवश्रेष्ठतमं भवति इति भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनाय साकारोपासनस्य युक्ततमत्वं बोधयति।

व्याकरणांशाः- सन्धयः क्लेशोऽधिकतरः क्लेशः + अधिकतरः(अः+अ = ओऽ)विसर्गसन्धिः/ पूर्वरूपसन्धिः।
अव्यक्तासक्त ; अव्यक्त + आसक्त (अ + आ = आ) गुणसन्धिः।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१'तेषाम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् 'अत्र 'तेषाम् ' पदं कान् सम्बन्धयति ?

२.'अव्यक्ता गतिः' नाम का ?

२.२.५.सगुणोपासनस्य प्राप्यं प्रयोजनं च

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य मत्पराः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते।। ६ ।।

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ।। ७।।

श्लोकपरिचयः–अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषयपरतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः -सगुणोपासनतः भगवतः साक्षात्कारम् अनायासेन,अचिरात् एव लभते,इति श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रबोधयति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः वर्तते।।

पदविभागः - ये, तु, सर्वाणि, कर्माणि, मयि, सन्यस्य, मत्पराः। अनन्येन, एव, योगेन, माम्, ध्यायन्तः, उपासते।।
तेषाम्, अहम्, समुद्धर्ता, मृत्युसंसारसागरात्। भवामि, न, चिरात्, पार्थ, मयि, आवेशितचेतसाम्।।

अन्वयक्रमः - पार्थ ! ये, तु, मत्पराः, सर्वाणि कर्माणि, मयि, सन्यस्य, अनन्येन, योगेन,माम्, एव, ध्यायन्तः ,उपासते, तेषाम् , मय्यावेशितचेतसाम्, अहम्, न, चिरात्,समुद्धर्ता, भवामि।

प्रतिपदार्थः- पार्थ ! = अर्जुन ; ये = उपासकाः ये भक्ताः; तु = मात्रम्; मत्पराः,

मत् = मयि भगवति श्रीकृष्णे ; पराः = परायणाः भूत्वा ; सर्वाणि उ समस्तानि; कर्माणि = कार्याणि ; मयि = भगवति श्रीकृष्णे; सन्यस्यउविधेय तया समर्प्य; अनन्येन = तदेकेन; योगेन = साधनमार्गेण ; माम् = भगवन्तं श्रीकृष्णम् ; एव = केवलम्; ध्यायन्तः = चिन्तयन्तः; उपासते = पूजयन्ति; तेषाम् = तादृशानाम्; मयि = मयि भगवति श्रीकृष्णे ;आवेशितचेतसाम्, आवेशित = संस्थापित ; चेतसाम् = चित्तानाम् ; अहम् = भगवान् श्रीकृष्णः ; न चिरात् = शीघ्रम् ; मृत्युसंसारसागरात्, मृत्यु = मरण ; संसार = भव ; सागरात् = समुद्रात्; समुद्धर्ता = समुद्धारकः ; भवामि = अस्मि ;

श्लोकभावः -'अर्जुन ! आराधनाशीलः प्रथमम् उपासकः भवति । उपासकः तदेकमार्गेण भगवन्तं ध्यायति। भगवच्चिन्तनशीलश्च भवति। भगवच्चिन्तनशीलश्च सर्वोऽपि सदा किमपि कर्म करोत्येव। तानि सर्वाण्यपि कर्माणि तत्परोभूत्वा आचरेत् । आचरितानि च सर्वाण्यपि कर्माणि श्रीकृष्णे भगवति (मयि) संन्यसेत्। नाम फलम् अनपेक्ष्य, श्रद्धापूर्वकं कुर्वन् आचरितानि कर्माणि च भगवदर्पणं कुर्यात्। इमम् एव अनन्ययोगं कथयन्ति।

मृत्युः नाम मरणशीलः इत्यर्थः। संसारश्च सागरोपमः। यथा मकरतिमिङ्गिलादयः जलजन्तवः सागरे अवतीर्णम् उत्कृत्य मरणं प्रापयन्ति, तथा संसारे अवतीर्णं कामिनं रागिणं भोगिनं च जनं इद्रियाणि, मनः, विवेकहीनता इत्येवमादयः समुन्नतिम् अप्रापयित्वा समुचितपथः भ्रष्टं कुर्वन्ति। एवं संसारः सागरो भूत्वा जनान् मारयति । मृत्युसंसारसागरः नाम एष एव। मानवान् मरणस्वभावेषु प्रवर्तयति। श्रेयसः मार्गे अवतरणाय विलम्बं जनयति। अतः अयञ्च महान् प्रमादकरः।

ये च उपासकाः अनन्ययोगेन मनः पूर्वकं (माम्) भगवन्तम् सगुणं साकारम् उपासते, अचिरात् एव भगवान् (अहम्) कारुणिको भूत्वा अतिभयावहात् मृत्युसंसारसागरात् तेषाम् उपासकानां समुद्धारकः भवति' श्रीकृष्णः अर्जुनाय सगुणोपासनस्य प्राप्यं प्रयोजनं च प्रबोधयति।

व्याकरणांशाः ;सन्धयः- अनन्येनैव ; अनन्येन +एव (अ + ए = ऐ) वृद्धिसन्धिः।

मय्यावेशित... ; मयि+ आवेशित... (इ + आ = य्) यणादेशसन्धिः।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१'तेषाम् अहम् समुद्धर्ता, 'अत्र 'तेषाम् ' पदं कान् सम्बन्धयति ?

२.'मयि, सन्यस्य, मत्पराः।' अत्र 'मयि ' पदं कं सम्बन्धयति ?

२.३.उपसंहारः

एवम् अत्र सगुण-निर्गुणोपासनसम्बन्धिप्रश्नकरणम्, सगुणोपासकानां युक्ततमत्वम्, निर्गुण-निराकारोपासनम्, निर्गुणोपासने क्लेशाधिक्यस्य प्रतिपादनम्,सगुणोपासनस्य प्राप्यम् प्रयोजनम् च इत्येते विषयाः निरूपिताः।

२.४.अभ्यासः

अ) उपासनगतद्वैविध्यं प्रति यावदवगतं दशसु वाक्येषु लिखत?

UNIT-III
सगुणोपासकाय उपायानां कथनम्

संरचना

३.०.परिचयः
३.१.लक्ष्याणि
३.२.सगुणोपासकाय उपायानां कथनम्
    ३.२.१. सगुणोपासकाय प्रथमोपायवर्णनम्
    ३.२.२. सगुणोपासकाय उपायान्तरवर्णनम्
    ३.२.३. सगुणोपासकाय इतोऽप्यन्यस्य उपायस्य सूचनम्
    ३.२.४. कर्मफलत्यागात्मकस्य उपायान्तरस्यापि संसूचनम्
    ३.२.५. कर्मफलत्यागस्य प्राशस्त्यम्
३.३.उपसंहारः
३.४.अभ्यासः

३.०.परिचयः

'सगुणोपासनाय उपायानां कथनम्' इत्ययं पाठ्यांशः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशोऽध्याये अष्टमश्लोकतः आरभ्य द्वादशतमश्लोकपर्यन्तं पञ्चश्लोकेषु प्रवृत्तः। उपासकाः द्विविधाः। साकारोपासकाः निराकारोपासकाश्चेति। ते एव सगुणोपासकाः निर्गुणोपासकाश्च भवन्ति। वस्तुतः निराकारोपासकाः(निर्गुणोपासकाः) एते एव उत्तमाः। साकारोपासकाः(सगुणोपासकाः) ततः पश्चादेव। साकारोपासकानां निराकारोपासनपद्धत्याः अवगमनाय,अभ्यसनाय अनन्तरं तेषामपि अपि निराकारोपासनाभ्युन्नतिप्राप्त्यै मनस्तत्त्वशास्त्रसम्बन्धिनः केचन उपायाः निर्दिष्टाः। तत्स्वरूपावगतये प्रवत्तः अयं पाठ्यांशः।

३.१.लक्ष्याणि

सगुणोपासकानाम् अपि युक्ततमत्वं यद्यपि विद्यते तथापि समुन्नतं , निर्गुणोपासनविधानम् आप्तुम् निबद्धतया प्रयत्नः कार्यः। तदर्थं च १) भगवति मनसः बुद्धेश्च स्थापनम्,२) अभ्यास मार्गानुसरणम्, ३) भगवद्विषयककर्माचरणम्, ४) कर्मफलस्य भगवदर्पणम्

इत्येते मार्गाः सूचिताः। तन्मार्गस्य विधिविधानज्ञापनं एतत् पाठ्यांशस्य लक्ष्यम् अस्ति। एतत् पाठ्यांशस्य अध्ययनेन-

- मनसः बुद्धेश्च एकाग्रताविधानम् अवगन्तुं प्रभवति।
- नित्यजीवने, तथा आध्यात्मिकप्रपञ्चे अपि अभ्यासस्य प्राधान्यं पठितुं प्रभवति।
- भगवद्विषयककर्माचरणे अनुभूतिं भाषितुं (व्यक्तीकर्तुम्) समर्थो भवति।
- कर्मफलत्यागस्य प्राशस्त्यं लिखितुं पारयति।

३.२.सगुणोपासनाय उपायानां कथनम्

३.२.१. सगुणोपासनाय प्रथमोपायवर्णनम्

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ।। ८ ।।

श्लोकपरिचयः-अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषय परतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः –सगुणोपासनद्वारा अपि भगवतः साक्षात्कारम् अनायासेन,अचिरात् एव लभते, इति श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रबोधयति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः वर्तते।

पदविभागः - मयि, एव, मनः, आधत्स्व, मयि, बुद्धिम्, निवेशय। निवसिष्यसि, मयि, एव, अतः, ऊर्ध्वम्, न, संशयः।।

अन्वयक्रमः - पार्थ! मयि, मनः, आधत्स्व,मयि एव, बुद्धिम्, निवेशय, अतः ऊर्ध्वम्, मयि एव, निवसिष्यसि, संशयः न।

प्रतिपदार्थः :- पार्थ = अर्जुन; मयि = भगवति मयि श्रीकृष्णे ;मनः = चित्तम्;आधत्स्व = संलग्नं कुरु;मयि = भगवति मयि श्रीकृष्णे; एव = केवलम्; बुद्धिम् = धियम्; निवेशय = संस्थापय; अतः = इतः ;ऊर्ध्वम् = परम् ; मयि = भगवति श्रीकृष्णे ; एव = केवलम्; निवसिष्यसि = निवासं करिष्यसि ; संशयः = (अस्मिन् विषये) सन्देहः; न = नास्ति।

श्लोकभावः -'अर्जुन ! निर्गुणनिराकार-सगुणसाकारोपासनयोः सगुणसाकारोपासनम् अपि श्रेष्ठतमम्। देहाभिमानिनां निर्गुणनिराकारविधानं कष्टसाध्यम्। सुलभं प्रयोजनसाधकं च सगुणसाकारोपासनम् आचरतु। तदर्थं च (मम) भगवतः उपासको भव। अनन्यया भक्त्या चित्तं (मयि) भगवति संलग्नं कर्तुं प्रयत्नं कुरु। भगवदेकमनस्को भव। बुद्धिं विवेकसम्पन्नं साधय। विवेकबुद्धिं च (मयि) भगवति संयोजय। बुद्धेः (मयि) भगवति संयोजनानन्तरं उपासकः (त्वम्) भगवतः सान्निध्यं लभसे। भगवति एव निवसिष्यसि। अस्मिन् च विषये कोऽपि सन्देहः नास्ति' इति भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनं सन्दिशति।

व्याकरणांशाः- सन्धयः-मय्येव ; मयि+ एव (इ + ए = य्) यणादेशसन्धिः।
मन आधत्स्व ; मनः + आधत्स्व (अः + आ = विसर्गलोपः) विसर्गसन्धिः।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१.सगुणोपासनाय किं किम् आवश्यकम् ?

२.' निवसिष्यसि मयि एव ' अत्र 'मयि ' पदं कं सम्बन्धयति ?

३.२.२ सगुणोपासनाय उपायान्तरवर्णनम्

अथ चित्तं समाधातुम्, न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ।। ९ ।।

श्लोकपरिचयः-अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषय परतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः :- सगुणोपासनमपि वरम्, सगुणोपासनाय अभ्यासयोगः अन्यतमः मार्गः अस्ति इति श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रबोधयति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः वर्तते।

पदविभागः :- अथ, चित्तम्, समाधातुम्, न ,शक्नोषि, मयि, स्थिरम्। अभ्यासयोगेन, ततः, माम्, इच्छ, आप्तुम्, धनञ्जय।।

अन्वयक्रमः- धनञ्जय ! अथ, चित्तम्, मयि, स्थिरम्,समाधातुम्,न शक्नोषि,ततः,अभ्यासयोगेन, माम्, आप्तुम्,इच्छ।

प्रतिपदार्थः - धनञ्जय = अर्जुन !;अथ = यदि; चित्तम् = चेतः; मयि = भगवति मयि श्रीकृष्णे ; स्थिरम् = दृढतया; समाधातुम् = स्थापयितुम् ; न शक्नोषि = समर्थः न भवसि ; ततः = तर्हि ; अभ्यासयोगेन = पुनः पुनः प्रयत्नकरण पद्धत्या ; माम् = भगवन्तं मां श्रीकृष्णम् ; आप्तुम् = प्राप्तुम् ; इच्छ = अभिलषस्व ;

श्लोकभावः; 'अर्जुन ! भगवति मनसः स्थिरम् आधानं वा बुद्धेः निश्चलं निवेशनं वा कष्टतरम् एव। यदि भगवति मनसः स्थिरम् आधानं कष्टम्, बुद्धेः निवेशनं च असाध्यं भाव्यते ,तदा अभ्यास (practice) माध्यमेन भगवन्तम् आप्तुं प्रयत्नं कुरु। पुनः पुनः प्रयत्नकरणपद्धतेः एव अभ्यासयोग इति व्यवहारः। स च कर्मणि दृढमतिं वर्धयति। क्रियाशीलकतां जनयति। धियः जाड्यं हरति। कर्मणि संस्कारम् आदधाति। व्यवसायस्वभावम् , उद्यमनस्वभावं च अभ्यासयति। उद्योगिनम् उत्साहवन्तं करोति। उद्योगिनः निरुत्साहम् अपाकरोति। एवम् अभ्यासो हि कर्मणां कौशलम् आदधाति, (Practice makes man perfect) इत्यादीनि वचनानि अभ्यासप्रक्रियायाः कार्यसाधकत्वं ख्यापयन्ति च। कष्टपूरितम्,असाध्यत्वेन च भावितं सर्वम् अपि अभ्यासेन क्रमेण अधिगन्तुं शक्यते ' इति भगवान् श्रीकृष्णः अभ्यासयोगं प्रति अर्जुनाय अवगाहनां कल्पयति।

व्याकरणांशाः -चित्तं समाधातुम्; चित्तम् + समाधातुम् (अम् + स् = अं) अनुस्वारसन्धिः।

इच्छाप्तुम् ; इच्छ + आप्तुम् (अ + आ = आ) सवर्णदीर्घसन्धिः।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१.अभ्यासयोगो नाम कः ?

२.'अथ चित्तं समाधातुम् 'अत्र 'समाधातुम् ' पदस्य अर्थः कः ?

३.२.३ सगुणोपासनाय इतोऽप्यन्यस्य उपायस्य सूचनम्

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ।। १० ।।

श्लोकपरिचयः-अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषयपरतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय, क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः-सगुणोपासनमपि वरम्, सगुणोपासनाय भगवतः कर्मसु, तत्परतया भवनम् = श्रद्धया भागस्वीकरणम् (Dedicated Participation)अपि अन्यः मार्गः इति श्रीकृष्णः अर्जुनं बोधयति इति सन्दर्भे अयं श्लोकः वर्तते।

पदविभागः :- अभ्यासे,अपि,असमर्थः ,असि, मत्कर्मपरमः, भव। मदर्थम्, अपि, कर्माणि, कुर्वन्, सिद्धिम्, अवाप्स्यसि।।

अन्वयक्रमः :-(धनञ्जय,अथ) अभ्यासे,अपि,असमर्थः,असि,(ततः)मत्कर्मपरमः,भव,मदर्थम्, कर्माणि, कुर्वन्,अपि,सिद्धम्, अवाप्स्यसि।

प्रतिपदार्थः :-(धनञ्जय = अर्जुन !; अथ = यदि;) अभ्यासे = पुनः पुनः प्रयत्नकरणे; अपि = च; असमर्थः = अशक्तः; असि = भवसि; (ततः = तर्हि ;) मत्कर्मपरमः, मत् =भगवतः श्रीकृष्णस्य ;कर्म = यज्ञयागादिपूजाविधिषु ;परमः = श्रद्धया भागस्वामी; भव = भवितुम् अभिलषस्व ; मदर्थम् = भगवतः श्रीकृष्णस्य प्रीत्यर्थम्; कर्माणि = कार्याणि; कुर्वन्नपि = आचरन्नपि; सिद्धिम् = जन्मनः साफल्यं भगवतः साक्षात्कारम्; अवाप्स्यसि = लप्स्यसे;

श्लोकभावः - 'अर्जुन ! भगवतः साक्षात्कारं सम्पादयितुम् उपासकानां (साधकानां) बहवः उपायाः सन्ति। साधकजनः सततम् उद्यमनशीलः। कुत्रचित् विफले जाते प्रयत्नान्तरं प्रति उद्युक्तो भवति। तत्र अनन्यया भक्त्या मनसः भगवति आधानम् अन्यतमः मार्गः। तत्र असमर्थः दृढसङ्कल्पस्सन् श्रद्धापूर्वकं पुनः पुनः प्रयत्नशीलवान् भवेत्। एवम् अभ्यासमाध्यमेन भगवतः सायुज्यम् आप्तुं शक्यते। अयमपि अन्यतमः

मार्गः। तत्रापि असमर्थवताम् उपासकानां भगवदर्थं कर्म करणरूपम् उपायान्तरमप्यस्ति। भगवदर्थं कर्म करणम् ; उपासकः स्वीयं जन्म,आत्मोद्धरणाय कञ्चन अवकाशं भावयेत्। स्वीयं जन्म पावनं कुर्यात्। जन्म दिव्यं सम्पादयेत्। जन्मनः लक्ष्यं च निर्दिशेत्। तत्साधनाय परमेश्वरं च शरणं यायात्। स्वार्थं परित्यजेत्। फलम् अनपेक्ष्य श्रद्धया कर्म आचरेत्। प्रेम्णा कर्म अनुतिष्ठेत्। महापुरुषाणां महासाध्वीनां च जीवन चरितं पठेत्, पाठयेच्च। काये, वाचि, मनसि च शुद्ध्या = त्रिकरणशुद्ध्या भगवत्प्रीत्यै यज्ञयागादिकं तपोदानादिकं च कुर्यात्। इदम् एव भगवदर्थं कर्म करणम् इत्युच्यते।

एवं भगवदर्थं कर्म कुर्वन्नपि भगवतः साक्षात्काररूपं वा भगवतः सायुज्यरूपं वा सिद्धिं प्राप्नेत्येव ' इति भगवान् श्रीकृष्णः भगवदर्थं कर्मकरणं प्रति अर्जुनम् अवगाहनापरं करोति।

व्याकरमांशाः -अभ्यासेऽपि; अभ्यासे + अपि (ए + अ =एऽ) पूर्वरूपसन्धिः।
असमर्थोऽसि;असमर्थः + असि(ओ + अ =ओऽ) पूर्वरूपसन्धिः।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१.'मत्कर्मपरमो भव ' अत्र 'मत्कर्मपरमः' पदस्य अर्थः कः ?

२.'कुर्वन् सिद्धिम् अवाप्स्यसि' अत्र ' सिद्धिम्' पदस्य अर्थः कः ?

३.२.४ कर्मफलत्यागात्मकस्य उपायान्तरस्यापि संसूचनम्

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ।। ११ ।।

श्लोकपरिचयः-अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषय परतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः :-सगुणोपासनमपि वरम्, कर्मणः फलस्य भगवतः समर्पणम् अपि सगुणोपासनपद्धतिषु अन्यतमः मार्गः इति श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रबोधयति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः वर्तते।

पदविभागः :- अथ, एतत्,अपि, अशक्तः, असि, कर्तुम्, मद्योगम्, आश्रितः। सर्वकर्मफलत्यागम्, ततः, कुरु, यतात्मवान्।।

अन्वयक्रमः :- (धनञ्जय) अथ, मद्योगम्, आश्रितः, एतत् कर्तुम्, अपि, अशक्तः असि, ततः, यतात्मवान्, सर्वफलत्यागम्, कुरु।

प्रतिपदार्थः -(धनञ्जय = अर्जुन !;)अथ = यदि; मद्योगम्,मत् = भगवतः मम कर्मसु ;योगम् = तत्परताविधानम्; आश्रितः = स्वीकृतः सन्; एतत् = उपासनम्; कर्तुम् = आचरितुम् ; अपि = च ; अशक्तः = असमर्थः; असि = भवसि;ततः = तर्हि; यतात्मवान् = साधने प्रयत्नशीलः सन्; सर्वकर्मफलत्यागम् , सर्व = (त्वदाचरितानाम्) समस्तानाम् ; कर्म = कार्याणाम्; फल = फलितस्य ; त्यागम् = समर्पणम् ; कुरु = विधेहि ;

श्लोकभावः- 'अर्जुन! भगवतः साक्षात्कारं सम्पादयितुम् उपासकानां (साधकानां) बहवः उपायाः सन्ति। तत्र अनन्यया भक्त्या मनसः भगवति आधानम् एकः मार्गः। अभ्यासमाध्यमेन भगवतः सायुज्यसम्पादनं द्वितीयः मार्गः। भगवदर्थं कर्म करणं तृतीयः मार्गः। अत्रापि च विफलस्य सर्वकर्मफलत्यागात्मकः कश्चित् मार्गः अस्ति। स च चतुर्थः। तथाहि- उपासकः भगवति विश्वासपूर्णः भवेत्। भगवच्चिन्तनशीलः भवेत्। इन्द्रियाणां नियन्त्रणे, मनसः निर्ग्रहणे ,बुद्धेः विवेचनाधिरोहणे निरन्तरं प्रयत्नशीली स्यात्। यत् कृतम्, यत् अशितम्, यत् जुष्टम्,यत् दत्तम् ,यत् तप्तं तत् तत् सर्वं (मत्) भगवदर्पणं कुर्यात्। भक्त्या समर्पितं पत्रं वा,पुष्पं वा अन्ततः तोयमपि वा भवतु भगवान् प्रेम्णा अश्नातिउस्वीकरोति। एवं भगवतः प्रीतिं जनयन्, तत्परतया आचरितस्य कर्मणः सर्वस्य श्रद्धया भगवतः समर्पणमेव सर्वकर्मफलत्यागः भवति। एतादृशकर्मफलत्यागः अपि भगवतः साक्षात्काराय कल्पते 'इत्येवं ,भगवान् श्रीकृष्णः कर्मफलत्यागरूपम् उपायान्तरं प्रत्यपि अर्जुनम् अवगाहनापरं करोति।

व्याकरणांशाः -अथैतत् ; अथ + एतत्(अ + ए = ऐ) वृद्धसन्धिः।

अप्यशक्तः ; अपि + अशक्तः (इ + अ = य्) यणादेशसन्धिः।

अशक्तोऽसि ; अशक्तः + असि (अः + अ = ओऽ) पूर्वरूपसन्धिः।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१. सगुणोपासनाय कति मार्गाः संसूचिताः? ते के ?

२. सगुणोपासनाय सूचितेषु मार्गेषु चतुर्थः कः ?

३.२.५ कर्मफलत्यागस्य प्राशस्त्यम्

श्रोयो हि ज्ञानम् अभ्यासात्, ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात् कर्मफलत्यागः, त्यागात् शान्तिरनन्तरम् ।। १२ ।।

श्लोकपरिचयः :- अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषय परतया भक्तियोगः इति व्यवहारःवर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यास एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः :-कर्मफलत्यागश्च सगुणोपासनपद्धतिषु अन्यतमः। स च श्रेयोदायकः महत्त्वपूर्णश्च इति श्रीकृष्णः कर्मफलत्यागस्य फलम् ज्ञापयति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः वर्तते।

पदविभागः :- श्रेयः हि, ज्ञानम्, अभ्यासात्, ज्ञानात्, ध्यानम्, विशिष्यते। ध्यानात्, कर्मफलत्यागः, त्यागात्, शान्तिः, अनन्तरम्।।

अन्वयक्रमः :- (धनञ्जय) अभ्यासात्, ज्ञानम्, श्रेयः, ज्ञानात्, ध्यानम्, विशिष्यते, ध्यानात्, कर्मफलत्यागः,(श्रेयः) त्यागात्, अनन्तरम्, शान्तिः, हि,(लभ्यते)।

प्रतिपदार्थः :-(धनञ्जय = अर्जुन !); अभ्यासात् = पुनः पुनः प्रयत्नकरणात् ; ज्ञानम् = विषयस्य समाचारात्मकं ज्ञानम्; श्रेयः = श्रेयस्करं भवति।; ज्ञानात् = समाचारात्मकज्ञानात् ; ध्यानम् = अवगमनरूपम् आलोचनात्मकं ध्यानम्; विशिष्यते = विशिष्य गुणसम्पन्नं भवति ; ध्यानात् = अवगमनरूपात् ध्यानात् ; कर्मफलत्यागः,कर्म = आचरितस्य कार्यस्य; फल= फलितस्य; त्यागः = समर्पणम् ; श्रेयस्करः =

श्रेयोदायकः भवति ;हि = यस्मात् कारणात्; त्यागात् = समर्पणभावात् ; अनन्तरम् = अनुपदमेव ; शान्तिः = विषयोपशमः (प्रशान्तमनस्कता); (लभ्यते = प्राप्यते ;)

श्लोकभावः - धनञ्जय ! अभ्यासः > ज्ञानम् > ध्यानम् > कर्मफलत्यागः एते उत्तरोत्तरं श्रेष्ठाः। अभ्यासः नाम पुनः पुनः प्रयत्नकरणम्। पुनः पुनः करणे आलोचनायाः आवश्यकता न विद्यते। अतः आलोचनायाः आवश्यकतां विना यान्त्रिकतया पुनः पुनः करणापेक्षया अवगम-नात्मकं ज्ञानं श्रेष्ठतरं भवति। परं ज्ञाने अपि अभिप्रेरणा न भवति। अभिप्रेरणाहीनज्ञानापेक्षया संस्कारसम्पादकं ध्यानं श्रेयस्करं भवति। तत्रापि निस्सङ्गता नैव सम्पाद्यते। अतः तदपेक्षया अपि निस्सङ्गत्व - निर्ममत्व - निरहङ्कारत्वानाम् अभ्यासकः कर्मफलत्यागः श्रेष्ठतमः भवति।

व्याकरणांशाः -श्रोयो हि ; श्रोयः + हि (अः अह् = ओ) स्वादिसन्धिः।
त्यागाच्छान्तिः; त्यागात् + शान्तिः (त् + श् = छ्) छत्वसन्धिः।
विद्युच्छक्तिः; विद्युत् + शक्तिः (त् + श् = छ्) छत्वसन्धिः

स्वावलोकनप्रश्नाः

१. अभ्यासात् श्रेयः किम् ?

२. ध्यानं कस्मात् विशिष्यते ?

३. ध्यानात् कर्मफलत्यागः किमर्थं श्रेयस्करः ?

३.३.उपसंहारः

एवम् अत्र सगुण-साकारोपासकस्यापि निर्गुण-निराकारोपासनस्थित्यभ्यसनाय ,भगवति मनसः बुद्धेश्च स्थापनम्, अभ्यास मार्गानुसरणम्, भगवद्विषयककर्माचरणम्, कर्मफलस्य भगवदर्पणम् इत्येते मार्गाः सूचिताः।

३.४.अभ्यासः

श्लोकद्वयं व्याख्यात?

अ) श्रेयो हि ज्ञानम् अभ्यासात्, ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात् कर्मफलत्यागः, त्यागात् शान्तिरनन्तरम् ।।

इ) अथ चित्तं समाधातुम्, न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ।।

UNIT- IV
सः मे प्रियः

संरचना

४.०. परिचयः
४.१. लक्ष्याणि
४.२. मानवाभ्युदयकराणां सद्गुणानां वर्णनम्
  ४.२.१. सः - मे प्रियः -१
  ४.२.२. सः - मे प्रियः - २
  ४.२.३. सः - मे प्रियः - ३
  ४.२.४. सः - मे प्रियः - ४
  ४.२.५. सः - मे प्रियः - ५
  ४.२.६. सः - मे प्रियः - ६
४.३.उपसंहारः
४.४.अभ्यासः

४.०.परिचयः

मानवाभ्युदयकराणां सद्गुणानां वर्णनम् इत्ययं पाठ्यांशः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशोऽध्याये त्रयोदशतमश्लोकतः आरभ्य विंशतितमश्लोकपर्यन्तं अष्टसु श्लोकेषु प्रवृत्तः। अत्र च भगवान् सः मे प्रियः इत्युक्त्या मानवस्य परिहरणीयान् विषयान् , अभ्यसनीयत्वेन अपेक्षितान् च मानवस्य अभ्युदयमभिकांक्ष्य प्रोक्तवान्। द्वेषो मा भवतु , ममता मा भवतु। अहङ्कारः नैव उपसर्पणीयः। कार्यकारी भवतु। कारुणिकता भवतु , प्रेमास्पदो भवतु। लोकं प्रति उद्वेगः नैव प्रदर्शनीयः। सर्वावस्थासु समानमनस्कता आरोग्याय अपेक्षिता। इत्येवमादयः कण्ठरवेण उक्ताः। मानवाभ्युदयकारी पुरुषः भगवतः अत्यन्तं प्रियः भवति इति च प्रतिपादितम्।

४.१.लक्ष्याणि

मानवः विवेकयुतः। सः विवेकबुद्ध्या समयं वा शक्तिं वृथा न करोति। सः जन्मनः अत्यन्तं यत् उद्दिष्टं तत्कार्यसम्पादने एव रतः भवति। अत्यन्तं जीवनलक्ष्यं

साधयति। जीवनसाफल्यं प्राप्नोति। एतत् साधनाय मानवस्य निबद्धता आवश्यकी। क्रमशिक्षणमावश्यकम्। शारीरकं मानसिकं स्वास्थ्यम् अपेक्षितम्। परिपक्वबुद्धिः, विशालभवनाश्च अपेक्षिताः। वस्तुतः एते मनवस्य अभ्युदयकारकाः विषयाः। भगवतः मुखात् बहुधा एतेषां प्रस्तावनम् अत्र सम्पन्नम्। अयमेव अंशः अस्य पाठ्यांशस्य प्रधानतया उद्दिष्टः । एतत्पाठ्यांशस्य अध्ययनेन-

- मानवस्य प्रशान्तततासम्पादकान् विषयान् अवगन्तुं प्रभवति।
- मानवस्य दुःखदायकान् विषयान् पठितुं पारयति।
- आत्मोद्धरणाय अवरोधकान् द्वन्द्वविषयान् लिखितुं समर्थो भवति।
- भगवतः अभीष्टं तत्त्वं आधिकृत्य भाषितुं शक्नोति।

४.२. मानवाभ्युदयकराणां सद्गुणानां वर्णनम्

४.२.१.सः - मे प्रियः -१

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ।। १३ ।।

सन्तुष्टस्सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिः यो मद्भक्तस्स मे प्रियः ।। १४ ।।

श्लोकपरिचयः :- अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषयपरतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः :-सगुणोपासनद्वारा भगवत्साक्षात्काराय स्थितान् उपायान् सन्दिश्य, श्रीकृष्णः, भगवत्साक्षात्कारम् प्राप्तवताम् उपासकानाम् स्वरूपं स्वभावं च अर्जुनाय प्रबोधयति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये भक्तियोगे वर्तते।

पदविभागः - अद्वेष्टा, सर्वभूतानाम्, मैत्रः, करुणः, एव, च। निर्ममः, निरहंकारः, समदुःखसुखः, क्षमी। सन्तुष्टः, सततम्, योगी, यतात्मा, दृढनिश्चयः। मयि, अर्पितमनोबुद्धिः, यः, मद्भक्तः, सः, मे, प्रियः।।

अन्वयक्रमः - यः, सर्वभूतानाम्, अद्वेष्टा, मैत्रः, करुणः, एव, निर्ममः, निरहंकारः, समदुःख-सुखः, क्षमी, योगी, सततम् सन्तुष्टः, यतात्मा, दृढनिश्चयः, मयि, अर्पितिमनोबुद्धिः, सः, मद्भक्तः, मे, प्रियः।

प्रतिपदार्थः - यः = उपासकः यः; सर्वभूतानाम्, सर्व = समस्तानाम् ; भूतानाम् = प्राणिनाम्; अद्वेष्टा = अद्वेषकः ; मैत्रः = (प्राणिषु) स्नेहशीलः ; च = अपि च ; करुणः = दयावान् ; एवम् = एवम् एव; निर्ममः = ममत्वभावनारहितः ; निरहंकारः = अहङ्कारशून्यः; समदुःखसुखः = सुखदुःखयोः समत्वभावनः; क्षमी = सहनशीलः; योगी = राजयोगसम्पन्न; सततम् = निरन्तरम् ; सन्तुष्टः = सन्तोषशीलः ; यतात्मा = आत्मोद्धरणे उद्यमनस्वभावः ;दृढनिश्चयः, दृढ = निश्चल ; निश्चयः = सङ्कल्पः ; मयि = भगवति श्रीकृष्णे ; अर्पितमनोबुद्धिः, अर्पित = भगवत्समर्पित ; मन = चित्त ; बुद्धिः = धीमान् ; सः = तादृशः; मद्भक्तः, मत् = मम; भक्तः = उपासकः; मे = श्रीकृष्णस्य मम ; प्रियः = प्रकामम् इष्टः।

श्लोकभावः - "अर्जुन ! कर्मफलत्यागः प्रशस्तः। कर्मफलत्यागः देहिनां शान्तिं प्रयच्छति। शान्तिं च प्राप्य देही प्राणिषु सर्वेषु द्वेषं विजहाति। भूतेषु दयां कुरुते। जीविषु स्नेहशीली भवति। स्वार्थरहितः भवति। अहंकारशून्यः सम्पद्यते। सुखेषु स्पृहां विजहाति। दुःखेषु च अनुद्विग्नः भवति। अर्थात् सुखेषु दुःखेषु च समस्थितिसम्पन्नः जायते। सहनशीली भवति। नाम स्वयं कष्टं सहते। परेषाम् अभिप्रायं सहते। परेषाम् अपराधं च क्षमते। लाभं नष्टं च सन्तोषेण स्वीकरोति। सदा ध्यानयोगयुक्तः भवति। परिशीलनपरो जायते। मनः इन्द्रियाणि च वशीकृत्य शरीरं नियच्छति। स्थिरसङ्कल्पो भवति। सततं भगवत्येव मनः निवेशयतिः। विवेकबुद्धया कर्माणि सर्वाणि आचरति। एतादृशः शान्तिवर्धितसंस्कारसम्पन्नः पुरुषः मम अतीव प्रियः"इति भगवान् श्राकृष्णः उपासकं प्रति स्वस्य प्रीतिम् अर्जुनाय निवेदयति।

व्याकरणांशाः :- यतात्मा ; यत + आत्मा (अ + आ = आ) सवर्णदीर्घसन्धिः।
मय्यर्पित ; मयि + अर्पित (इ + अ = य्) यणादेशसन्धिः।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१. यतात्मा नाम कः ?

२. दृढनिश्चयः इत्यस्य अर्थः कः ?

३. मैत्रः इति पदं कमर्थं सूचयति?

४.२.२.सः - मे प्रियः -२

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैः मुक्तो यः स च मे प्रियः ।। १५ ।।

श्लोकपरिचयः- अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषयपरतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः- सगुणोपासनमार्गे भगवत्साक्षात्काराय स्थितान् उपायान् सन्दिश्य, श्रीकृष्णः, भगवत्साक्षात्कारम् प्राप्तवतः उपासकस्य हर्षामर्षभयोद्वेगाः न भवन्ति इति अर्जुनाय प्रबोधयति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये भक्तियोगे वर्तते।

पदविभागः - यस्मात्, न, उद्विजते, लोकः, लोकात्, न, उद्विजते, च, यः। हर्ष-अमर्ष-भय-उद्वेगैः, मुक्तः, यः, सः, च, मे, प्रियः।।

अन्वयक्रमः - यस्मात्,लोकः,न ,उद्विजते,च,यः,लोकात्,न उद्विजते,च,यः,हर्ष-अमर्ष-भय-उद्वेगैः,मुक्तः,सः,मे, प्रियः।

प्रतिपदार्थः- यस्मात् = यस्मात् उपासकात् ; लोकः = जनः ; न उद्विजते = उद्विग्नतां न प्राप्नोति ; च = किञ्च; यः = उपासकः; लोकात् = वर्तमानप्रपञ्चात् ; न उद्विजते = असह्यतां न प्राप्नोति; च = अपि च ; यः = साधनशीलः उपासकः ; हर्ष - अमर्ष - भय - उद्वेगैः,हर्ष = सन्तोष ; अमर्ष = क्रोध ; भय = भीति ; उद्वेगैः = आवेगैः; मुक्तः = विसृष्टः ; सः = तादृशः उपासकः ; मे = मम भगवतः श्रीकृष्णस्य ; प्रियः = प्रकामम् इष्टः ।

श्लोकभावः - "अर्जुन ! कर्मफलत्यागः देहिनां शान्तिं प्रयच्छति। एवं शान्तिशोभितमनस्कः पुरुषः सर्वत्र वीतरागः प्रवर्तते। तस्य च कामक्रोधादिकं नैव भवति। अयं लोकं कमपि दृष्ट्वा नैव उद्विग्नः भवति । मनसः विकाराय आस्पदो नैव भवति। लोकस्य यत्किञ्चिदवस्थां प्रत्यपि उद्रेकपूरितो न भवति। लोकः अपि शान्तशोभितजनम् न उद्रिक्तं करोति। तस्य बाधां नैव जनयति। सदा पूजितं करोति। अपि च तस्य सन्तोषः न भवति। नाम सः सन्तोषं न अनुभवति। कोपमपि नैव भजते। भयं न प्राप्नोति। बलहीनमनस्को न भवति। सर्वस्यापि परिखिन्नः अपि नैव भवति। एवं शान्तोपशमितोद्रेकः पुरुषः मम प्रकामं प्रियः"इति भगवान् श्राकृष्णः उपासकं प्रति स्वस्य प्रीतिम् अर्जुनाय निवेदयति।

व्याकरणांशाः- हर्षामर्ष...; हर्ष + अमर्ष... (अ + अ = आ) सवर्णदीर्घसन्धिः।
...भयोद्वेगैः ; भय + उद्वेगैः (अ + उ = ओ) गुणसन्धिः।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१. कैः मुक्तः उपासकः श्रीकृष्णस्य प्रियः?

२. 'यस्मात् न उद्विजते लोकः' इत्यस्य अर्थः कः ?

४.२.३.सः - मे प्रियः -३

अनपेक्षः शुचिर्दक्षः उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तस्स मे प्रियः ।। १६ ।।

श्लोकपरिचयः :- अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषयपरतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः :- सगुणोपासनमार्गे भगवत्साक्षात्काराय स्थितान् उपायान् सन्दिश्य, श्रीकृष्णः, भगवत्साक्षात्कारम् प्राप्तवतः उपासकस्य प्रत्येकलक्षणानि अर्जुनाय प्रबोधयति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये भक्तियोगे वर्तते।

पदविभागः :- अनपेक्षः, शुचिः, दक्षः, उदासीनः,गतव्यथः। सर्वारम्भपरित्यागी, यः, मद्भक्तः, सः, मे, प्रियः।।

अन्वयक्रमः :- यः, अनपेक्षः, शुचिः, दक्षः, उदासीनः, गतव्यथः, सः, सर्वारम्भपरित्यागी, मद्भक्तः, मे, प्रियः।

प्रतिपदार्थः -यः = उपासकः; अनपेक्षः = काङ्क्षारहितः; शुचिः = त्रिकरणशुद्धः, पवित्रः; दक्षः = समर्थवान् ; उदासीनः = पक्षपातरहितः ; गतव्यथः = दुःखमुक्तः ; सः = तादृशः; सर्वारम्भपरित्यागी, सर्व = समस्तानाम् ; आरम्भ = प्रयत्नानाम् ;परित्यागी = कर्तृत्वाभिमान विसर्जकः ; मद्भक्तः,मत् = मम ; भक्तः = उपासकः ;मे = मम भगवतः श्रीकृष्णस्य ; प्रियः = प्रकामम् इष्टः;

श्लोकभावः -"अर्जुन! कर्मफलत्यागः देहिनां शान्तिं प्रयच्छति। एवं शान्तिसम्पदितसत्ववान् साधकः पुरुषः सर्वत्र आकाङ्क्षारहितः प्रवर्तते। विषयेषु सत्यतापूर्वक व्यवहरणम्,देहादिषु समुचिताहारपानीयादिस्वीकरणम्,च बाह्यशुद्धिः भवति। राग,द्वेष, कपटादिविकाराणां नाशनानन्तरं मनः स्वच्छं जायते। इयं च बाह्यशुद्धिः ¦ÉÉÊ É* B´ÉÆ ÉÉÂ É ªÉx ÉÉÖ{ÉÊ ÉE& ºÉ{É iÉå + ªÉÆSÉ VÉx¨ÉxÉ& ºÉ ò±ªÉ{ÉÉnÉ ò ªÉ
Eò ÉÇòu Éä ºÉ É ÉÇ ¦ÉÉÊ É* {É É{ÉÉ ÉÉ½pÉ& Eò ÉÆÉÖ|É É ÉÇÉå Eò] ÉÖ
xÉ ´ªÉ É ÉÂ+ É{xÉÉ É* ¨ÉxÉä´ÉÉÂ Eò É Eö ÉÇÖVÉx¨Éxi ÉÉ¶|É ÉÂº É{É ºªÉ|ÉÉ vÉ ºªÉ

अनुभवद्वारा परिहरणे दुरभिमानी न भवति। एतादृशः मदर्पितकर्मफलः साधकः पुरुषः मम अतीव प्रियः"इति भगवान् श्राकृष्णः उपासकं प्रति स्वस्य प्रीतिम् अर्जुनाय निवेदयति।

व्याकरणांशाः :- सर्वारम्भ..; सर्व + आरम्भ... (अ + आ = आ) सवर्णदीर्घसन्धिः।

...शुचिर्दक्षः ; शुचिः + दक्षः (इः + द् = र्) विसर्गसन्धिः।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१.' शुचिः' इत्यस्य अर्थः कः ?

२. ' सर्वारम्भपरित्यागी ' इति पदं कम् अर्थं सूचयति ?

४.२.४.सः - मे प्रियः -४

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यस्स मे प्रियः ।। १७ ।।

श्लोकपरिचयः :- अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषयपरतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः :- भगवत्साक्षात्काराय स्थितान् उपायान् सन्दिश्य, श्रीकृष्णः, भगवत्साक्षात्कारम् प्राप्तवतः उपासकस्य प्रत्येकलक्षणानि अर्जुनाय प्रबोधयति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये भक्तियोगे वर्तते।

पदविभागः :- यः, न, हृष्यति, न, द्वेष्टि, न, शोचति, न, काङ्क्षति। शुभा-अशुभपरित्यागी, भक्तिमान्,यः, सः, मे, प्रियः।।

अन्वयक्रमः :- यः, न हृष्यति, न द्वेष्टि, न शोचति, न काङ्क्षति,(च) यः, शुभा-अशुभपरित्यागी, सः, भक्तिमान्, मे, प्रियः।

प्रतिपदार्थः :- यः = उपासकः यः; न हृष्यति = न हर्षम् आप्नोति ; न द्वेष्टि = इतरान् न दूषयति ; न शोचति = न शोकम् आप्नोति ; न काङ्क्षति = यत्किमपि न अभिलषते ;(च = किञ्च;) यः = उपासकः यः जनः; शुभाशुभपरित्यागी, शुभ = मङ्गल (सुखसन्तोषादीनाम्); अशुभ = अमङ्गलविषयक (दुःखशोकादीनाम्); परित्यागी = अवगाहनातीतः; सः = तादृशः; भक्तिमान् = उपासकः जनः ; मे = मम भगवतः श्रीकृष्णस्य; प्रियः = प्रकामम् इष्टः;

श्लोकभावः- 'अर्जुन ! भगवत्साक्षात्कारं प्राप्तः उपासकः पुरुषः विलक्षणः = विशेषगुणयुक्तः भवति। सः स्वजीवन विधानं प्रति,सामाजिकजीवनविधानं प्रति,सत्यपूर्णं प्रवर्तते। तस्य प्रवृत्तिः गंभीरा भवति। अतः कदापि सन्तोषं वा सुखं वा प्राप्तुं न इच्छति। कदापि दीनः अपि न भवति। निरुत्साहं न लभते। कष्टं वा दुःखं वा शोकं वा न प्राप्नोति। तस्य कुत्रापि रागः न भवति। कस्मिंश्चिदपि द्वेषः अपि तस्य न जायते। कुत्रापि आसक्तिः न भवति। कमपि न आकाङ्क्षति। सर्वत्र अभिलाषप्रवृत्तिं त्यजति। एवं शुभरूपाणां सुखसन्तोषाणां, अशुभरूपाणां दुःखशोकानां अशुभरूपाणां दुःखशोकानां च दूरतः प्रवर्तते। एवं सुखसन्तोषाणां दुःखशोकानां च अतीतः दृढसत्वबलसम्पन्नः मम भृशं प्रीतिपात्रः भवति " इति भगवान् श्राकृष्णः उपासकं प्रति स्वस्य प्रीतिम् अर्जुनाय निवेदयति।

व्याकरणांशाः - यो न; यः + न (अः + न् = ओ) स्वादिसन्धिः।
शुभाशुभ...; शुभ + अशुभ... (अ + अ = आ) सवर्णदीर्घसन्धिः।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१.' न द्वेष्टि ' इत्यस्य अर्थः कः ?

२. ' शुभ-अशुभपरित्यागी ' इति पदं कम् अर्थं सूचयति ?

४.२.५.सः - मे प्रियः -५

ºÉ¨É¶¶ÉjÉè SÉ Ê¨ÉjÉä SÉ iÉlÉÉ ¨ÉÉxÉÉ´ÉÉxÉªÉÉä& *
¶ÉÒiÉÉähÉ ºÉÖJÉnùÉJÉä ºÉ ºÉRÂMÉÊ´É´ÉÌVÉiÉ& * * 18 * *

iÉÖ±ªÉÊxÉxnùÉ ºiÉÖÊiÉ¨ÉÉËxÉÒ ºÉxiÉÖ¹]õÉä ªÉäxÉ EäòxÉÊSÉiÉÂ*
+ÊxÉEäòiÉ& Îº¬É®úÊiÉ& ¦ÉÊHò¨ÉÉxÉÂ ¨Éä Ê|ÉªÉÉä xÉ®ú& * * 19 * *

¶±ÉÉäEò{ÉÊ®úSÉªÉ& :- अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषयपरतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः :- सगुणोपासनमार्गे भगवत्साक्षात्काराय स्थितान् उपायान् सन्दिश्य, श्रीकृष्णः, भगवत्साक्षात्कारम् प्राप्तवतः उपासकस्य प्रत्येकलक्षणानि अर्जुनाय प्रबोधयति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये भक्तियोगे वर्तते।

पदविभागः :- समः, शत्रौ, च, मित्रे, च, तथा, मानावमानयोः। शीतोष्णसुखदुःखेषु ,समः, सङ्गविवर्जितः।। तुल्यनिन्दास्तुतिः, मौनी, सन्तुष्टः, येन, केनचित्। अनिकेतः, स्थिरमतिः, भक्तिमान्, मे, प्रियः, नरः।।

अन्वयक्रमः :- शत्रौ, मित्रे,च मानावमानयोः, समः, शीतोष्णसुखदुःखेषु, समः, च , सङ्गविवर्जितः, तुल्यनिन्दास्तुतिः, मौनी, येन केनचित्, सन्तुष्टः, अनिकेतः, स्थिरमतिः, भक्तिमान् नरः, मे, प्रियः।

प्रतिपदार्थः :- शत्रौ = अरौ,विरोधिनि; मित्रे = स्नेहिते, सुहृदि ; च = किञ्च ; मानावमानयोः, मान = पूजन ; अवमानयोः = पराभवयोः; समः = समानमनस्तत्त्ववान् ; शीतोष्णसुखदुःखेषु, शीत = शैत्य ; उष्ण = आतप ; सुख = सुखकाल ; दुःखेषु = दुःखकालेषु च ; समः = तरतमभावहीनः; च = अपि च ; सङ्गविवर्जितः, सङ्ग = साङ्गत्येन; विवर्जितः = परित्यक्तः; तुल्यनिन्दास्तुतिः = निन्दायां प्रशंसायां च समभावनः; मौनी = मितभाषी ,मौनशीली; येन केनचित् = यया कया च विधया ; सन्तुष्टः = सन्तोषशीलः; अनिकेतः = गृह- धन-कनक- वस्तु-वाहनेषु आसक्तिहीनः; स्थिरमतिः = दृढमनस्कः; भक्तिमान् = भक्तिसम्पन्नः; नरः

= जनः; मे = मम भगवतः श्रीकृष्णस्य; प्रियः = प्रकामम् इष्टः;

श्लोकभावः -"अर्जुन! भगवत्साक्षात्कारम् प्राप्तः उपासकः द्वन्द्वातीतः भवति। तथाहि-अयं समाधिमान् जायते। समाधिः नाम समः आधिः, समः = समानः,आधिः = मानसिकस्थितिः, आहत्य समाधिमान् इत्यस्य समानमानसिक स्थितिसम्पन्नः(AMAN OF BALANCED MENTAL STATUS) इत्यर्थः। अस्य शत्रुः न भवति। द्वेषं न करोति। प्रति कूलं न प्रवर्तते। तस्य मित्रम् अपि न भवति। रागं न करोति। अनुकूलं न प्रवर्तते। अर्थात् शत्रौ मित्रे समानप्रवर्तन शीलः भवति। तस्य पूजने, सम्माने च आदरो न भवति। सः पराभवे, तिरस्करणे च असह्यतां वा जुगुप्सां वा नैव गच्छति। नाम मानम् अवमानञ्च समानतया स्वीकरोति। शीतलभोगानां वा उष्णविलासानां वा वशो न भवति। शैत्यं सहते, उष्णं च सहते। असहनेन वा इच्छया वा शैत्यम् एव न अभिलषति। उष्णम् एव च न अभिलषति। धीरस्सन् शीतोष्णम् उभयम् समानं यथाप्राप्तम् अनुभवति। प्रशंसासु न उत्सहते। निन्दासु न अवचलति। निन्दां प्रशंसां च समानं स्वीकरोति। एवम् अयं द्वन्द्वविषयेषु पक्षपातरहितः सन् सङ्गहीनः प्रवर्तते।

अयं मौनं धृत्वा मननशीलः भवति। सदा आत्मविमर्शको जायते। कष्टं भवतु नष्टं भवतु, सुखं भवतु सन्तोषं भवतु येन केनापि भगवदनुगृहीतेन कष्टेन वा नष्टेन वा सुखेन वा सन्तोषेण वा तृप्त्या जीवति। एवम् अयं तृप्तिशीलः। आवासं प्रति आसक्तिः अपि अस्य न वर्तते। प्रति आवासं च अस्य आत्मीयतां जनयति । आवासे कुत्रापि स्वाम्यं (OWNER SHIP) नैव भजते। अयं सर्वदा निश्चयात्मिकां बुद्धिं धरति। कदापि चञ्चलबुद्धिं (CONFUSED MIND) न वहति । एतादृशः द्वन्द्वातीतः ,आत्मगुणैः सन्तृप्तिम् भजमानः उपासकः मम प्रकामम् अभिमतः" इति भगवान् श्राकृष्णः उपासकं प्रति स्वस्य प्रीतिम् अर्जुनाय निवेदयति।

व्याकरणांशाः -समश्शत्रौ ; समः +शत्रौ (अः + श् इश्) विसर्गसन्धिः।

मानावमानयोः ; मान + अवमानयोः (अ + अ = आ) सवर्णदीर्घसन्धिः।

शीतोष्ण ; शीत + उष्ण (अ + उ = ओ) गुणसन्धिः।

प्रियो नरः ; प्रियः+ नरः (अः + न् = ओ) विसर्गसन्धिः।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१.अत्र श्लोके कीर्तितान् द्वन्द्वपदार्थान् लिखत ?

२.'अनिकेतः' इत्यस्य अर्थः कः ?

४.२.६.सः-मे प्रियः - ६

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ।। २० ।।

श्लोकपरिचयः :- अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये वर्तते। द्वादशाध्यायस्यैव विषयपरतया भक्तियोगः इति व्यवहारः वर्तते। अयं न स्वतन्त्रः ग्रन्थः,किन्तु श्रीमन्महाभारतान्तर्गत एव कश्चन भागः। अतः अस्यापि प्रणेता वेदव्यासः एव। प्रशान्तजीवनाय,क्रियाशीलात्मकजीवनाय च मानवानामावश्यकः मनस्तत्त्वशास्त्रविषयः अत्र वर्णितः।

श्लोकसन्दर्भः - सगुणोपासनमार्गे भगवत्साक्षात्काराय स्थितान् उपायान् सन्दिश्य, श्रीकृष्णः, भगवत्साक्षात्कारम् प्राप्तवतः उपासकस्य प्रत्येकलक्षणानि अर्जुनाय प्रबोधयति इत्यस्मिन् सन्दर्भे अयं श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्याये भक्तियोगे वर्तते।

पदविभागः :- ये, तु, धर्म्यामृतम्,इदम्, यथोक्तम्, पर्युपासते। श्रद्धधानाः, मत्परमाः, भक्ताः, ते, अतीव, मे, प्रियाः।।

अन्वयक्रमः :- ये, तु, श्रद्धधानाः, मत्परमाः, यथोक्तम्, इदम्, धर्म्यामृतम्, पर्युपासते, ते
भक्ताः, मे, अतीव प्रियाः।

प्रतिपदार्थः - ये = ये उपासकजनाः ; तु = मात्रम् ; श्रद्धधानाः = श्रद्धावन्तः; मत्परमाः, मत् = श्रीकृष्णे भगवति मयि ;परमाः = तत्पराः भूत्वा ; यथोक्तम् = उक्तम् अनतिक्रम्य ; इदम् = एतत् पूर्वेक्तम्; धर्म्यामृतम् = धर्मबद्धम् उपदेशामृतम् ; पर्युपासते = सेवन्ते ;ते = तादृशाः; भक्ताः = भक्तजनाः ; मे = मम भगवतः श्रीकृष्णस्य; अतीव = प्रकामम्; प्रियाः = इष्टाः;।

श्लोकभावः :-‘अर्जुन! मया उक्तं सर्वं धर्म्यम्। धर्मात् अनपेतम्। जन्मनःसफलतासाधनं हि धर्मः। तत्र सर्वैः प्रयत्नः कार्यः। सः श्रेयोमार्गः एव मया एतावत् उपदिष्टः। स च उपदेशात्मकः श्रेयोमार्गः जन्मनः अमृतत्वं अमरत्वं च सम्पादयति। अतः मया उपदिष्टः जन्मनः सफलतासाधकः श्रेयोमार्गं मानवैः अनुसर्तव्यः अस्ति। वेद, शास्त्र, गुरुजन,महात्मभिः उक्तिषु विश्वासपूर्णं प्रवर्तनमेव श्रद्धा भवति। ये च अनन्यभक्त्या माम् एव शरणं प्राप्य श्रद्धया उपदेशं यथोक्तं पर्युपासते तादृशाः भगवदुपासकाः मम अतीव प्रियाः भवन्ति ‘ इति भगवान् श्राकृष्णः उपासकं प्रति स्वस्य प्रीतिम् अर्जुनाय निवेदयति।

व्याकरणांशाः - धर्म्यामृतम् ; धर्म्य + अमृतम् (अ + अ = आ) सवर्णदीर्घसन्धिः।
यथोक्तम् ; यथा + उक्तम् (अ + उ = ओ) गुणसन्धिः।
पर्युपासते ; परि अ उपासते (इ + उ = य्) यणादेशसन्धिः।

स्वावलोकनप्रश्नाः

१’.ते अतीव मे प्रियाः ’ अत्र ’ते’ के ?

२.’ ये तु धर्म्यामृतम् इदम् ’ अत्र ’ इदम्’ पदं कं सम्बन्धयति ?

४.३.उपसंहारः

एवम् अत्र, भगवान् श्रीकृष्णः ’स मे युक्ततमो मतः’इत्यादिना मानवाभ्युदयकरान् विषयान् प्रस्तुतवान्। तत्र भौतिकांशाः सन्ति।,आध्यात्मिकाः अंशाः वर्तन्ते। दैविकाश्च विषयाः सन्ति। एते अंशाः निस्सन्देहं मनवानां श्रेयसे च कल्पन्ते।

४.४.अभ्यासः

अ) ’स मे युक्ततमो मतः’ इत्यादिना उक्ताः गुणाः कथं मानवाभ्युयकराः- विशदयत ?

UNIT-V
व्यसात्मकप्रश्नाः

संरचना

५.०. परिचयः
५.१. लक्ष्याणि
५.२. व्यसात्मकप्रश्नाः
५.२.१. उपासनम् - तद्गतद्वैविध्यम्
५.२.२. सगुणोपासनाय उपायानां कथनम्
५.२.३. मानवाभ्युदयकराणां सद्गुणानां वर्णनम्
५.३. उपसंहारः
५.४. अभ्यासः

५.०.परिचयः

Diploma in Sanskrit Examination मध्ये , आहत्य पञ्च पत्राणि सन्ति। तत्र इदं चतुर्थं प्रश्नपत्रम्। अस्य च शतं (१००)अङ्काः भवन्ति। अत्र च विषयचतुष्टयं भवति।तत्र श्रीमद्भगवद्गीत - द्वादशोध्यायः इत्ययम् अन्यतमः। एतस्य कृते चत्वारिंशत् (४०) अङ्काः भवन्ति। द्वौ प्रश्नौ वर्तेते। तेषु व्यासात्मकः प्रश्नः एकः। अत्र प्रश्न द्वयं समाधातव्यं भवति। एकैकस्य कृते दश अङ्काः। आहत्य व्यासात्मकप्रश्नानां कृते विंशति अङ्काः सन्ति।

५.१.लक्ष्याणि

प्रतिपाठ्यांशस्यापि अध्ययने विद्यार्थिनां प्रयोजनद्वयं साधनीयं भवति। तत्र वैयक्तिकं जीवनलक्ष्यम् एकम्। परीक्षादृक्पथम् (Examination Point Of View) अपरम्। प्रश्नपत्रस्य पाठ्यांशं परीक्षादृष्ट्या अपि अभ्यसनीयं भवति। प्रश्नपत्रे व्यासात्मकप्रश्नलेखनाय आवश्यकम् अत्र सम्पाद्यते। एतत् पाठ्यांशस्य अध्ययनेन -

- संस्कृतभाषायां लेखनकौशलं वर्धितं भवति।
- संस्कृतभाषायां रचनाकौशलं सम्पादितं भवति।

- संस्कृतभाषायाम् आलोचनायै प्रेरणं भवति।
- परीक्षादृष्ट्यथं अभ्यसितं ,ज्ञानसमुपार्जनं च भवति।
- सम्पूर्णविषयस्य एकमखतः दर्शनं-अवगमनं च सम्पादितं भवति।

५.२.व्यसात्मकप्रश्नाः

५.२.१.उपासनम् - तद्गतद्वैविध्यम्

प्राणिषु मानवः श्रेष्ठतमः। सः बुद्धिजीवः, विवेकसम्पन्नश्च। सः स्वस्य विवेकबुद्ध्यैव इतरान् अतिशेते। साधनमार्गम् अनुतिष्ठति। आत्मानम् अवगच्छति। पुरुषार्थान् साधयति। आत्मानम् अवगत्य पुरुषार्थसाधनाय प्रयत्नमेव उपासनं भवति। तत्र च साधकगतयोग्यतानुसारेण उपासने अपि द्वैविध्यम् जातम्। यत्र आत्मा वा परब्रह्मा वा भगवान् वा आकारम्, गुणान् च अतीत्य सर्वव्यापकतया ध्यानयोग्यो भवति तत्र तत् उपासनं निराकारोपासनं भवति । यत्र आत्मा वा परब्रह्मा वा भगवान् वा आकारम्, गुणान् च आपाद्य अर्चनामूर्तिरूपेण परिमितिषु ध्यानयोग्यो भवति तत्र तत् उपासनं साकारोपासनं भवति । उभयोरप्युपासनयोः आत्मानः अवगमनं प्रति आलोचनागतव्यत्यासम् एव कारणम्। स च व्यत्यासः अत्र पाठ्यांशे बोधयते।

सगुण - निर्गुणोपासनसम्बन्धिप्रश्नकरणम् :-

इतः पूर्वम् एकाशोध्यायः, विश्वरूपसन्दर्शनयोगः। एतावत्पर्यन्तं श्रीकृष्णः यथावकाशं सगुणोपासनं निर्गुणोपासनं च च वर्णितवान्,विवृतवान् च। तत्र अर्जुनस्य जिज्ञासा जाता। तस्य इमां जिज्ञासां "भगवन्! श्रीकृष्ण! भवद्भिः कुत्रचित् सगुणोपासनं समर्थितम्। अपरत्र कुत्रचित् निर्गुणोपासनं अभिवर्णितम्। केचित् अनन्यप्रेम्णा भजनध्यानादिभिः परमेश्वरस्य तव सगुणरूपं दृढविश्वासेन उपासन्ते। ते सगुणोपासकाः भवन्ति। अपरे केचित् सर्वव्यापकस्य अव्यक्तस्य परमेश्वरस्य तव निर्गुणरूपम् अर्चयन्ति। ते निर्गुणोपासकाः भवन्ति। एतौ द्वैवप्युपासकौ तत्र तत्र त्वत्समर्थितमार्गावेव अनुसृतौ। तयोः श्रेष्ठतमः उपासकः कः ? 'इति अर्जुनः श्रीकृष्णाय निवेदयति।

सगुणोपासकानां युक्ततमत्वम् :-

एवम् अर्जुनस्य प्रश्नं श्रुत्वा ,श्रीकृष्णः एवम् "अर्जुन! त्वदुक्तरीत्या केचित् ,तेषां मनः बुद्धि च मयि निवेशयन्ति। तेषां वेदेषु,शास्त्रेषु, महतां वाक्येषु, च विश्वसनीयता अधिका। सैव श्रद्धा भवति। श्रद्धया सततं भजनध्यानादिभिः माम् एव आराधयन्ति।

माम् एव शरणं यान्ति । तादृशाः सगुणोपासकाः भवन्ति। ते मम योगिष्वपि अत्युत्तमत्वेन अभिमताः " इति उत्तरं ददाति। अर्थात् सगुणोपासनं श्रेष्ठम्, सगुणोपासकः श्रेष्ठतमः अर्जुनस्य समाधनम् आगतम् इति भावनीयम् ।

निर्गुण-निराकारोपासनम् :-

प्रसङ्गवशात् अत्र च पद्ये भगवतः निर्गुण-निराकारब्रह्मणः स्वरूपम्, निराकारब्रह्मणः उपासनम्, निराकारब्रह्मणः उपासकानां प्राप्यं च अभिवर्णितम्। तथा हि-निर्गुणब्रह्मणः स्वरूपम्; अत्र च उपासनक्रमे भगवतः निर्दिष्टः आकारः न विद्यते। अत्र च भगवान् यत्किञ्चिदापादयितुम् अपि अशक्यः। एवम् अयम् आकार रहितः (निराकारः) गुणरहितश्च (निर्गणः) भवति। आकाश इव सर्वत्र व्यापनशीलः। किञ्च युक्त्या विचारणाय अयं बुद्धेः अगोचरः। वचसा स्वरूपं स्वभावं विधानं च निर्वक्तुम् च अशक्यः,अनिर्वचनीयः। सः यत्किमपि विकारं न सहते। सर्वदा एकात्मनैव विद्यते। अयं स्थिरः,नित्यः शाश्वतिकः,चलनरहितः,अव्यक्तरूपः, अव्यक्तस्वभावः, अव्यक्त विधानश्च। एवम् अयम् अव्यक्तश्च जातः। नाशरहितश्च इत्येवंनिर्गुणब्रह्मणः स्वरूपम् अभिवर्णितम्।

निराकारब्रह्मणः उपासनम्:-

इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थविषयेभ्यः निवर्तयेत्। इन्द्रियाणि च वशं कुर्यात्। सर्वत्र समान बुद्धिं साधयेत् ।एकात्मकतादृष्टिः अभ्यसनीया भवेत्। मनश्च एकाग्रं कुर्यात्। तदा सच्चिदानन्दघनशीलिनं सर्वत्र भावयन् निराकारब्रह्माणम् उपासीत इत्येवं निर्गुणब्रह्मणः उपासनम् अभिवर्णितम्।

निर्गुणब्रह्मणः उपासकस्य प्राप्यम् :-

निर्गुणोपासकाश्च अपि सर्वत्र समानबुद्धिं सम्पादयन्ति खलु। तया बुद्ध्या सर्वेषु भूतेषु आत्मनः चैतन्यं अनुपश्यति।आत्मवत् सर्वभूतेषु प्रवर्तते। एवं सर्वेषां भूतानां हितैषी भवति। तथा तेषां हिते आसक्ताःसन्तः भगवतः साक्षात्कारम् अधिगच्छन्ति।भगवतः सायुज्यं प्राप्नुवन्ति इत्येवं निर्गुणब्रह्मणः उपासकस्य प्राप्यमपि अभिवर्णितम्।

निर्गुणोपासने क्लेशाधिक्यस्य प्रतिपादनम् :-

मानवाः देहधारिणः। जगति मानवाः देहसंरक्षणमेव सर्वस्वं मन्यन्ते। नाम देहः,देहगतानि इन्द्रियाणि, तदर्थविषयसङ्ग्रहणे एव देहधारिभिः मनसः बुद्धेश्च शक्तिः

उपयुज्यते। शरीरसुखमेव जीवनसुखं भावयन्ति। एवम् एते देहाभिमानिनः जाताः। निराकारोपासनक्रमे तावत् भगवान् अव्यक्तरूपः,सर्वव्यापी च। मनः संलग्नं कृत्वा इन्द्रियाणि वशीकृत्य निराकारब्रह्माणं (भगवन्तम्) उपासीत। ते एव अव्यक्ते ब्रह्मणि संसक्तचेतसः निराकारोपासकाः। तदुपासनापद्धत्यवगमनं च शरीरसुखेषु वीतरागिणामेव साध्यम्। मानवाश्च प्रकृत्या देहाभिमानिनः। एवं देहाभिमानिनां निराकारब्रह्मणः उपासनम् अधिकं क्लेशं जनयति। सामान्यतः निराकारस्य ब्रह्मणः उपासनापेक्षया साकारस्य ब्रह्मणः उपासनमेव श्रेष्ठतमं भवति इति भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनाय साकारोपासनस्य युक्ततमत्वं बोधयति।

सगुणोपासनस्य प्राप्यं प्रयोजनं च :-

'अर्जुन! आराधनाशीलः प्रथमम् उपासकः भवति । उपासकः तदेकमार्गेण भगवन्तं ध्यायति। भगवच्चिन्तनशीलश्च भवति। भगवच्चिन्तनशीलश्च सर्वोऽपि सदा किमपि कर्म करोत्येव। तानि सर्वाण्यपि कर्माणि तत्परो भूत्वा आचरेत् । आचरितानि च सर्वाण्यपि कर्माणि श्रीकृष्णे भगवति (मयि) संन्यसेत्। नाम फलम् अनपेक्ष्य, श्रद्धापुर्वकं कुर्वन् आचरितानि कर्माणि च भगवदर्पणं कुर्यात्। इमम् एव अनन्ययोगं कथयन्ति।

मृत्युः नाम मरणशीलः इत्यर्थः। संसारश्च सागरोपमः। यथा मकरतिमिङ्गिलादयः जलजन्तवः सागरे अवतीर्णम् उत्कृत्य मरणं प्रापयन्ति, तथा संसारे अवतीर्णं कामिनं रागिणं भोगिनं च जनं इर्द्रियाणि, मनः, विवेकहीनता इत्येवमादयः समुन्नतिम् अप्रापयित्वा समुचितपथः भ्रष्टं कुर्वन्ति। एवं संसारः सागरो भूत्वा जनान् मारयति । मृत्युसंसारसागरः नाम एष एव । मानवान् मरणशालिषु प्रवर्तयति। श्रेयसः मार्गे अवतरणायविलम्बहेतुः । अतः अयञ्च महान् प्रमादकरः।

ये च उपासकाः अनन्ययोगेन मनःपूर्वकं (माम्) भगवन्तम् सगुणं साकारम् उपासते , अचिरात् एव भगवान् (अहम्) कारुणिको भूत्वा अतिभयावहात् मृत्युसंसारसागरात् तेषाम् उपासकानां समुद्धारकः भवति' श्रीकृष्णः अर्जुनाय सगुणोपासनस्य प्राप्यं प्रयोजनं च प्रबोधयति।

उपसंहारः :-

एवम् अत्र सगुण-निर्गुणोपासनसम्बन्धिप्रश्नकरणम्,सगुणोपासकानां युक्ततमत्वम्, निर्गुण-निराकारोपासनम्, निर्गुणोपासने क्लेशाधिक्यस्य प्रतिपादनम्, सगुणोपासनस्य प्राप्यम् प्रयोजनम् च इत्येते विषयाः निरूपिपिताः।

५.२.२.सगुणोपासनाय उपायानां कथनम् :-

उपासकाः द्विविधाः। साकारोपासकाः निराकारोपासकाश्चेति। ते एव सगुणोपासकाः निर्गुणोपासकाश्च भवन्ति। वस्तुतः निराकारोपासकाः(निर्गुणोपासकाः) एते एव उत्तमाः उपासकाः। साकारोपासकाः(सगुणोपासकाः) ततः पश्चादेव। साकारोपासकानां निराकारोपासनपद्धत्याः अवगमनाय, अभ्यसनाय अनन्तरं तेषामपि निराकारोपासनाभ्युन्नतिप्राप्त्यै मनस्तत्त्वशास्त्रसम्बन्धिनः केचन उपायाः निर्दिष्टाः। तत्स्वरूपावगतये प्रवत्तः अयं पाठ्यांशः।

सगुणोपासकानाम् अपि युक्ततमत्वं यद्यपि विद्यते तथापि समुन्नतं , निर्गुणोपासनाम् आप्तुम् निबद्धतया प्रयत्नः कार्यः। तदर्थं च १) भगवति मनसः बुद्धेश्च स्थापनम्, २) अभ्यास मार्गानुसरणम्, ३) भगवद्विषयककर्माचरणम्, ४) कर्मफलस्य भगवदर्पणम् इत्येते मार्गाः सूचिताः। तन्मार्गस्य विधिविधानज्ञापनं एतत् व्यासस्य लक्ष्यम् अस्ति।

सगुणोपासनाय प्रथमोपायवर्णनम् :-

'अर्जुन! निर्गुणनिराकार-सगुणसाकारोपासनयोः सगुणसाकारोपासनम् एव श्रेष्ठतमम्। देहाभिमानिनां निर्गुणनिराकारविधानं कष्टसाध्यम्। सुलभं प्रयोजनसाधकं च सगुणसाकारोपासनम् आचरतु। तदर्थं च (मम) भगवतः उपासको भव। अनन्यया भक्त्या चित्तं (मयि) भगवति संलग्नं कर्तुं प्रयत्नं कुरु। भगवदेकमनस्को भव। बुद्धिं विवेकसम्पन्नं साधय। विवेकबुद्धिं च (मयि) भगवति संयोजय। बुद्धेः (मयि) भगवति संयोजनानन्तरं उपासकः (त्वम्) भगवतः सान्निध्यं लभसे। भगवति एव निवसिष्यसि। अस्मिन् च विषये कोऽपि सन्देहः नास्ति' इति भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनं सन्दिशति।

सगुणोपासनाय उपायान्तरवर्णनम् :-

'अर्जुन! भगवति मनसः स्थिरम् आधानं वा बुद्धेः निश्चलं निवेशनं वा कष्टतरम् एव। यदि भगवति मनसः स्थिरं आधानं कष्टम् , बुद्धेः निवेशनं च असाध्यं भाव्यते ,¡Éñ + ¦ªÉÉ (practice) माध्यमेन भगवन्तम् आप्तुं प्रयत्नं कुरु। पुनः पुनः

प्रयत्नकरणपद्धतेः एव अभ्यासयोग इति व्यवहारः। स च कर्मणि दृढमतिं वर्धयति। क्रियाशीलकतां जनयति। धियः जाड्यं हरति। कर्मणि संस्कारम् आदधाति। व्यवसायस्वभावम् , उद्यमनस्वभावं च अभ्यासयति। उद्योगिनम् उत्साहवन्तं करोति । उद्योगिनः निरुत्साहम् अपाकरोति। एवम् अभ्यासो हि कर्मणां कौशलम् आदधाति, (Practice makes man perfect) इत्यादीनि वचनानि अभ्यासप्रक्रियायाः कार्यसाधकत्वं ख्यापयन्ति च। कष्टपूरितम्,असाध्यत्वेन च भावितं सर्वम् अपि अभ्यासेन क्रमेण अधिगन्तुं शक्यते ' इति भगवान् श्रीकृष्णः अभ्यासयोगं प्रति अर्जुनाय अवगाहनां कल्पयति।

सगुणोपासनाय इतोऽप्यन्यस्य उपायस्य सूचनम् :-

'अर्जुन! भगवतः साक्षात्कारं सम्पादयितुम् उपासकानां (साधकानां) बहवः उपायाः सन्ति। साधकजनः सततम् उद्यमनशीलः। कुत्रचित् विफले जाते प्रयत्नान्तरं प्रति उद्युक्तो भवति। तत्र अनन्यया भक्त्या मनसः भगवति आधानम् अन्यतमः मार्गः। तत्र असमर्थः दृढसङ्कल्पस्सन् श्रद्धापूर्वकं पुनः पुनः प्रयत्नशीलवान् भवेत्। एवम् अभ्यासमाध्यमेन भगवतः सायुज्यम् आप्तुं शक्यते। अयमपि अन्यतमः मार्गः। तत्रापि असमर्थवताम् उपासकानां भगवदर्थं कर्म करणरूपम् उपायान्तरमप्यस्ति। भगवदर्थं कर्म करणम् ; उपासकः स्वीयं जन्म अवकाशं भावयेत्। स्वीयं जन्म पावनं कुर्यात्। जन्म दिव्यं सम्पादयेत्। जन्मनः लक्ष्यं च निर्दिशेत्। तत्साधनाय परमेश्वरं च शरणं यायात्। स्वार्थं परित्यजेत्। फलम् अनपेक्ष्य श्रद्धया कर्म आचरेत्। प्रेम्णा कर्म अनुतिष्ठेत्। महापुरुषाणां महासाध्वीनां च जीवनचरितं पठेत्, पाठयेच्च। काये, ´ÉÉSÉ; ¨ÉxÉÊ ÉSÉ ¶ÉÖÊrªÉÉ= त्रिकरणशुद्ध्याभगवत्प्रीत्यै यज्ञयागादिकं तपोदानादिकं च कुर्यात्। इदम् एव भगवदर्थं कर्म करणम् इत्युच्यते।

एवं भगवदर्थं कर्म कुर्वन्नपि भगवतः साक्षात्काररूपं वा भगवतः सायुज्यरूपं वा सिद्धिं प्राप्नेत्येव'इति भगवान् श्रीकृष्णः भगवदर्थं कर्म करणं प्रति अर्जुनम् अवगाहनापरं करोति।

कर्मफलत्यागात्मकस्य उपायान्तरस्यापि संसूचनम् :-

'अर्जुन! भगवतः साक्षात्कारं सम्पादयितुम् उपासकानां (साधकानां) बहवः उपायाः सन्ति। तत्र अनन्यया भक्त्या मनसः भगवति आधानम् एकः मार्गः। अभ्यासमाध्यमेन भगवतः सायुज्यसम्पादनं द्वितीयः मार्गः। भगवदर्थं कर्म करणं तृतीयः मार्गः। अत्रापि

च विफलस्य सर्वकर्मफलत्यागात्मकः कश्चित् मार्गः अस्ति। स च चतुर्थः। तथाहि- उपासकः भगवति विश्वासपूर्णः भवेत्। भगवच्चिन्तनशीलः भवेत्। इन्द्रियाणां नियन्त्रणे,मनसः निर्ग्रहण ,बुद्धेः विवेचनाधिरोहणे निरन्तरं प्रयत्नशीली स्यात्। यत् कृतम्, यत् अशितम्, यत् जुष्टम्,यत् दत्तम्, यत् तप्तं तत् तत् सर्वं (मत्) भगवदर्पणं कुर्यात्। भक्त्या समर्पितं पत्रं वा,पुष्पं वा अन्ततः तोयमपि वा भवतु भगवान् प्रेम्णा अश्नाति = स्वीकरोति। एवं भगवतः प्रीतिं जनयन्, तत्परतया आचरितस्य कर्मणः सर्वस्य श्रद्धया भगवतः समर्पणमेव सर्वकर्मफलत्यागः भवति। एतादृशकर्मफलत्यागः अपि भगवतः साक्षात्काराय कल्पते 'इत्येवं , भगवदर्थं कर्म करणेऽप्यशक्तस्य कर्मफलत्यागरूपम् उपायान्तरं विद्यते इति भगवान् श्रीकृष्णः कर्मफलत्यागरूपम् उपायान्तरं प्रत्यपि अर्जुनम् अवगाहनापरं करोति।

कर्मफलत्यागस्य प्राशस्त्यम् :-

धनञ्जय! अभ्यासः > ज्ञानम् > ध्यानम् > कर्मफलत्यागः एते उत्तरोत्तरं श्रेष्ठाः। अभ्यासः नाम पुनः पुनः प्रयत्नकरणम्। पुनः पुनः करणे आलोचनायाः आवश्यकता न विद्यते। अतः आलोचनायाः आवश्यकतां विना यान्त्रिकतया पुनः पुनः करणापेक्षया पुनः पुनः करणे, एवम् अत्र सगुण-साकारोपासकस्यापि निर्गुण-निराकारोपासनस्थित्यभ्यसनाय ,भगवति मनसः बुद्धेश्च स्थापनम्, अभ्यास मार्गानुसरणम्, भगवद्विषयककर्माचरणम्, कर्मफलस्य भगवदर्पणम् इत्येते मार्गाः सूचिताः।

५.२.३. मानवाभ्युदयकराणां सद्गुणानां वर्णनम् :-

मानवः विवेकयुतः। सः विवेकबुद्ध्या समयं वा शक्तिं वृथा न करोति। सः जन्मनः अत्यन्तं यत् उद्दिष्टं तत्कार्यसम्पादने एव रतः भवति। अत्यन्तं जीवनलक्ष्यं साधयति। जीवनसाफल्यं प्राप्नोति। एतत् साधनाय मानवस्य निबद्धता आवश्यकी। क्रमशिक्षणमावश्यकम्। शारीरकं मानसिकं स्वास्थ्यम् अपेक्षितम्। परिपक्वबुद्धिः, विशालभवनाश्च अपेक्षिताः। वस्तुतः एते मानवस्य अभ्युदयकारकाः विषयाः। एतेषां प्रस्तावनं बहुशः भगवतः मुखात् अत्र सम्पन्नम्।

सः - मे प्रियः-१

"अर्जुन! कर्मफलत्यागः प्रशस्तः। कर्मफलत्यागः देहिनां शान्तिं प्रयच्छति। शान्तिं च प्राप्य देही प्राणिषु सर्वेषु द्वेषं विजहाति। भूतेषु दयां कुरुते। जीविषु

स्नेहशीली भवति। स्वार्थरहितः भवति। अहंकारशून्यः सम्पद्यते। सुखेषु स्पृहां विजहाति। दुःखेषु च अनुद्विग्नः भवति। अर्थात् सुखेषु दुःखेषु च समस्थितिसम्पन्नः जायते। सहनशीली भवति। नाम स्वयं कष्टं सहते। परेषाम् अभिप्रायं सहते। परेषाम् अपराधं च क्षमते। लाभं नष्टं च सन्तोषेण स्वीकरोति। सदा ध्यानयोगयुक्तः भवति। परिशीलनपरो जायते। मनः इन्द्रियाणि च वशीकृत्य शरीरं नियच्छति। स्थिरसङ्कल्पो भवति। सततं भगवत्येव मनः निवेशयतिः। विवेकबुद्ध्या कर्माणि सर्वाणि आचरति। एतादृशः शान्तिवर्धितसंस्कारसम्पन्नः पुरुषः मम अतीव प्रियः"इति भगवान् श्राकृष्णः उपासकं प्रति स्वस्य प्रीतिम् अर्जुनाय निवेदयति।

सः - मे प्रियः -२

"अर्जुन! कर्मफलत्यागः देहिनां शान्तिं प्रयच्छति। एवं शान्तिशोभितमनस्कः पुरुषः सर्वत्र वीतरागः प्रवर्तते। तस्य च कामक्रोधादिकं नैव भवति। अयं लोकं कमपि दृष्ट्वा नैव उद्विग्नः भवति । मनसः विकाराय आस्पदो नैव भवति। लोकस्य यत्किञ्चिदवस्थां प्रत्यपि उद्रेकपूरितो न भवति। लोकः अपि शान्तशोभितजनम् न उद्रिक्तं करोति। तस्य बाधां नैव जनयति। सदा पूजितं करोति। अपि च तस्य सन्तोषः न भवति। नाम सः सन्तोषं न अनुभवति। कोपमपि नैव भजते। भयं न प्राप्नोति। बलहीनमनस्को भूत्वा सर्वस्यापि परिखिन्नः नैव भवति। एवं शान्तोपशमितोद्रेकः पुरुषः मम प्रकामं प्रियः"इति भगवान् श्रीकृष्णः उपासकं प्रति स्वस्य प्रीतिम् अर्जुनाय निवेदयति।

सः - मे प्रियः -३

"अर्जुन! कर्मफलत्यागः देहिनां शान्तिं प्रयच्छति। एवं शान्तिसम्पदितसत्ववान् साधकः पुरुषः सर्वत्र आकाङ्क्षारहितः प्रवर्तते। विषयेषु सत्यतापूर्कव्यवहरणम्,देहादिषु समुचिताहार-पानीयादिस्वीकरणम्,च बाह्यशुद्धिः भवति। राग,द्वेष, कपटादिविकाराणां नाशनानन्तरं मनः स्वच्छं जायते। इयं च बाह्यशुद्धिः भवति। एवं बाह्याभ्यन्तरेषु पवित्रः सम्पद्यते। अयं च जन्मनः साफल्यापादकस्य कार्यकरणे समर्थः भवति। पक्षपातरहितः कार्येषु प्रवर्तते। कष्टेषु नैव व्यथाम् आप्नोति। मनो-वाक्-काय -कर्मसु प्रारब्धस्य परिहरणे अभिमानहीनः भवति। एतादृशः मदर्पितकर्मफलः साधकः पुरुषः मम अतीव प्रियः"इति भगवान् श्राकृष्णः उपासकं प्रति स्वस्य प्रीतिम् अर्जुनाय निवेदयति।

सः - मे प्रियः -४

"अर्जुन ! भगवत्साक्षात्कारम् प्राप्तः उपासकः पुरुषः विलक्षणः = विशेषगुणयुक्तः भवति। सः स्वजीवन विधानं प्रति,सामाजिकजीवनविधानं प्रति,सत्यपूर्णं प्रवर्तते। तस्य प्रवृत्तिः गभीरा भवति। अतः कदापि सन्तोषं वा सुखं वा प्राप्तुं न इच्छति। कदापि दीनः अपि न भवति। निरुत्साहं न लभते। कष्टं वा दुःखं वा शोकं वा न प्राप्नोति। तस्य कुत्रापि रागः न भवति। कस्मिंश्चिदपि द्वेषः अपि तस्य न जायते। कुत्रापि आसक्तिः न भवति। कमपि न आकाङ्क्षति। सर्वत्र अभिलाषप्रवृत्तिं त्यजति। एवं शुभरूपाणां सुखसन्तोषाणां,अशुभरूपाणां दुःखशोकानां अशुभरूपाणां दुःखशोकानां च दूरतः प्रवर्तते। एवं सुखसन्तोषाणां दुःखशोकानां च अतीतः दृढसत्वबलसम्पन्नः मम भृशं प्रीतिपात्रः भवति " इति भगवान् श्राकृष्णः उपासकं प्रति स्वस्य प्रीतिम् अर्जुनाय निवेदयति।

सः - मे प्रियः -५

"अर्जुन ! भगवत्साक्षात्कारम् प्राप्तः उपासकः द्वन्द्वातीतः भवति। तथाहि-अयं समाधिमान् जायते। समाधिः नाम समः आधिः, समः= समानः,आधिः = मानसिकस्थितिः, आहत्य समाधिमान् इत्यस्य समानमानसिक स्थितिसम्पन्नः(A MAN OF BALANCED MENTAL STATUS) इत्यर्थः। अस्य शत्रुः न भवति। द्वेषं न करोति। प्रति कूलं न प्रवर्तते। तस्य मित्रम् अपि न भवति। रागं न करोति। अनुकूलं न प्रवर्तते। अर्थात् शत्रौ मित्रे समानप्रवर्तना शीलः भवति। तस्य पूजने, सम्माने च आदरो न भवति। सः पराभवे, तिरस्करणे च असह्यतां वा जुगुप्सां वा नैव गच्छति।नाम मानम् अवमानञ्च समानतया स्वीकरोति। शीतल भोगानां वा उष्णविलासानां वा वशो न भवति। शैत्यं सहते, उष्णं च सहते। असहनेन वा इच्छया वा शैत्यम् एव न अभिलति। उष्णम् एव च न अभिलति। धीरस्सन् शीतोष्णम् उभयम् समानं यथाप्राप्तम् अनुभवति। प्रशंसासु न उत्सहते। निन्दासु न अवचलति। निन्दांप्रशंसां च समानं स्वीकरोति। एवम् अयं द्वन्द्वविषयेषु पक्षपातरहितः सन् सङ्गहीनः प्रवर्तते।

अयं मौनं धृत्वा मननशीलः भवति। सदा आत्मविमर्शको जायते। कष्टं भवतु नष्टं भवतु, सुखं भवतु सन्तोषं भवतु येन केनापि भगवदनुगृहीतेन कष्टेन वा नष्टेन वा सुखेन वा सन्तोषेण वा तृप्त्या जीवति। एवम् अयं तृप्तिशीलः। आवासं प्रति आसक्तिः अपि अस्य न वर्तते। प्रति आवासं च अस्य आत्मीयतां जनयति । आवासे

कुत्रापि स्वाम्यं (OWNER SHIP) नैव भजते। अयं सर्वदा निश्चयात्मिकां बुद्धि vÉÉÊ¶É Eòn{ÉÉ SÉSÉ±ÉÉÉä ù(COFUSED MIND) न वहति। एतादृशः द्वन्द्वातीतः ,आत्मगुणैः सन्तृप्तिम् अधिगम्यमानः उपासकः मम प्रकामम् अभिमतः" इति भगवान् श्राकृष्णः उपासकं प्रति स्वस्य प्रीतिम् अर्जुनाय निवेदयति।

सः-मे प्रियः - ६

'अर्जुन! मया उक्तं सर्वं धर्म्यम्। धर्मात् अनपेतम्। जन्मनः सफलतासाधनं हि धर्मः। तत्र सर्वैः प्रयत्नः कार्यः। सः श्रेयोमार्गः एव मया एतावत् उपदिष्टः। स च उपदेशात्मकः श्रेयोमार्गः जन्मनः अमृतत्वं अमरत्वं च सम्पादयति। अतः मया उपदिष्टः जन्मनः सफलतासाधकः श्रेयोमार्ग मानवैः अनुसर्तव्यः अस्ति। वेद, शास्त्र, गुरुजन,महात्मभिः उक्तिषु विश्वासपूर्णं प्रवर्तनमेव श्रद्धा भवति। ये च अनन्यभक्त्या माम् एव शरणं प्राप्य श्रद्धया उपदेशं यथोक्तं पर्युपासते तादृशाःभगवदुपासकाः मम अतीव प्रियाः भवन्ति ' इति भगवान् श्राकृष्णः उपासकं प्रति स्वस्य प्रीतिम् अर्जुनाय निवेदयति।

एवम् अत्र, भगवान् श्रीकृष्णः 'स मे युक्ततमो मतः'इत्यादिना मानवाभ्युदयकरान् विषयान् प्रस्तुतवान्। तत्र भौतिकांशाः सन्ति। आध्यात्मिकाः अंशाः वर्तन्ते। दैविकाश्च विषयाः सन्ति। एते अंशाः निस्सन्देहं मनवानां श्रेयसे च कल्पन्ते।

५.३.उपसंहारः

एवम् अत्र श्रीमद्भगवद्गीतायाम् उपासनम् - तद्गतद्वैविध्यम्,सगुणोपासनाय उपायानां कथनम्, मानवाभ्युदयकराणां सद्गुणानां वर्णनम् इत्येवं व्यासात्मकप्रश्नाः प्रश्नाः अत्र संयोजिताः सन्ति। तेषां च प्रश्नानुगुणं रूपकल्पनं किञ्चिदपेक्षितं भवति, तत् च, बहुवारं पठित्वा विद्यार्थिभिः एव विवेचनपुरस्सरं साधनीयं भवति।

५.४.अभ्यासः

अ)श्रीमद्भगवद्गीतायां द्वादशोध्यायस्य सारांशं लिखत ?